

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS  
ISTORIJOS  
METRAŠTIS  
2018 metai

2

**LI**

Vilnius 2018

**Redakcinė kolegija:**

**Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS**

Vytauto Didžiojo universitetas

**Jan JURKIEWICZ**

Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

**Zigmantas KIAUPA**

Lietuvos istorijos institutas

**Česlovas LAURINAVIČIUS**

Lietuvos istorijos institutas

**Ingė LUKŠAITĖ**

Lietuvos istorijos institutas

**Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)**

Lietuvos istorijos institutas

**Jolita MULEVIČIŪTĖ**

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

**Rimvydas PETRAUSKAS**

Vilniaus universitetas

**Edmundas RIMŠA**

Lietuvos istorijos institutas

**Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)**

Lietuvos istorijos institutas

**Vladas SIRUTAVIČIUS**

Lietuvos istorijos institutas

**Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas)**

Lietuvos istorijos institutas

**Darius STALIŪNAS**

Lietuvos istorijos institutas

**Saulius SUŽIEDĖLIS**

Milervilio universitetas

**Joachim TAUBER**

Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:

HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.

EBSCO Publishing

ARTŪRAS SVARAUSKAS

Lietuvos istorijos institutas

## **KODĖL DALYVAUTA IR UŽ KĄ BALSUOTA RINKIMUOSE Į LIAUDIES SEIMĄ 1940 METAIS?**

ANOTACIJA 1940 m. okupacijos sąlygomis vykę rinkimai klastoti visose fazėse: nuo kandidatų atrankos būdo iki Seimo nutarimų priėmimo. Tačiau rinkimuose dalyvavo didžioji dalis Lietuvos gyventojų. Jų apsisprendimą lėmė ne tik tiesioginio ir netiesioginio spaudimo priemonės: pasų žymėjimas, baimė tapti „liaudies priešu“, rinkimų išvakarėse įvykę buvusių politinių partijų lyderių areštai. Straipsnyje teigiama, kad didžioji dalis visuomenės neboikotavo rinkimų, nes turėjo politinių, socialinių iliuzijų. Juos skatino ir kylančios etninės įtampos. 1940 m. rinkimai vyko formuojantis socialiniam konfliktui, kurį paskatino politiniai procesai. Aktyvų dalyvavimą rinkimuose lėmė auganti etninė įtampa tarp lietuvių ir žydų, kurią sukėlė visuomenėje pradėjęs dominuoti įsitikinimas, kad žydai siekia įsitvirtinti Lietuvos politiniame-administraciniame aparate ir iš ten išstumti lietuvius. Daroma išvada, kad rinkimai nebuvo boikotuojami ir dėl visuomenės iliuzijų dėl prosovietinės, socialistine forma valdomos, tačiau nepriklausomos Lietuvos. Tikėta, kad balsavus už komunistų partijai nepriklausiusius kandidatus, išliks galimybė išvengti Lietuvos inkorporacijos į SSRS.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: Liaudies seimas, dalyvavimo rinkimuose motyvai, etninės įtampos, socialinio konflikto apraiškos, protektoratas, Lietuvos komunistų partija

### **Įvadas**

1940 m. vykusių Liaudies seimo rinkimų epizodas Lietuvos aneksijos procese reikšmingas dėl kelių priežasčių. Okupacijos ir aneksijos faktas buvo pridengtas imituojant tariamą prosovietinį Lietuvos liaudies demokratinį režimą. Per rinkimus mėginta kurti

iliuziją apie sprendžiamąją Lietuvos visuomenės valią pasirenkant tolesnę politinę raidą. Be to, pradiniame etape nekomunistinės sudėties Liaudies vyriausybės sudarymas birželio 17 d. ir nuo liepos 6 d. prasidėjęs Seimo rinkimų organizavimas įtraukė didžiąją dalį Lietuvos gyventojų į SSRS organizuojamą Lietuvos inkorporacijos procesą. Remiantis sovietine praktika, per rinkimus buvo siekiama išgauti visuomenės „pritarimą“ Komunistų partijos ir sovietų atstovų Lietuvoje sprendimams.

Nors rinkimai klastoti visose fazėse – nuo kandidatų atrankos būdo iki rezultatų skelbimo, bei iš anksto Kremliaus paruoštų deklaracijų apie Lietuvos „įstojimą“ į SSRS priėmimo, reikia atsižvelgti į tai, kad 1940 m. birželį–liepą daugelis tų, kurie buvo įtraukti ar sąmoningai įsitraukė į politinius procesus, tikrosios padėties nežinojo. Tyrimų apie visuomenės elgseną ir požiūrį į rinkimus stokojama, todėl straipsnio objektu pasirinktos skirtingų ideologinių pažiūrų Lietuvos inteligentijos, valstiečių ir darbininkų laikysena rinkimų į Seimą metu. Čia nesigilinsime į Lietuvos komunistų partijos poziciją, nes tam reiktų atskiro tyrimo.

Straipsnyje analizuojami visuomenės elgsenos motyvai per rinkimus, aptarta pasirinkimo dalyvauti / nedalyvauti rinkimuose argumentacija ir iliuzijos dėl Lietuvoje vykstančių politinių procesų. Chronologiniu požiūriu analizuojami procesai, vykę Lietuvoje 1940 m. birželio ir liepos mėnesiais, t. y. nuo Liaudies vyriausybės sudarymo iki liepos viduryje įvykusių rinkimų.

Apie tai, kad liepos 14–15 d. įvykę rinkimai į Seimą buvo fiktyvūs, apie sovietų ypatingojo įgaliotinio Vladimiro Dekanozovo, SSRS pasiuntinybės bei Lietuvos komunistų partijos įtaką politiniams procesams Lietuvoje jau yra rašyta. Bene pirmas mokslškai aptarti Lietuvos sovietizaciją 1940 m. mėgino Mykolas Rōmeris. Jis klasifikavo aneksijos procesą etapais – nuo vyriausybės sudarymo iki rinkimų į Seimą paskelbimo ir po liepos 5 d. Liaudies vyriausybės nutarimo dėl Seimo rinkimų organizavimo. Pirmajame etape M. Rōmeris išskyrė iliuzinį vyriausybės narių įsitikinimą, kad Kabinetas turi sprendžiamąją galią Lietuvoje. Antrajame etape dominuojantį ir viešai pastebimą vaidmenį atliko Lietuvos komunistų partija, vykdžiusi sovietų atstovų nurodymus. Šiame etape didžioji dalis vyriausybės narių susitaikė su savo padėtimi, kurią jiems numatė V. Dekanozovas ir Nikolajus Pozdniakovas. Nors apie tai viešai neskelbė, tačiau nuo liepos pradžios vyriausybės nariai jau nesipriešino būsimai inkorporacijai. Rašydamas apie visuomenės poziciją M. Rōmeris kaip pagrindinį argumentą dėl dalyvavimo rinkimuose nurodė pasų žymėjimą ir baimę „dėl nebalsavimo padarinių“<sup>1</sup>.

Leonas Sabaliūnas 1972 m. rašytoje disertacijoje apie Lietuvą 1939–1940 m. suabejojo išėivijoje nuo 1942 m. egzistavusia nuostata, kad rinkimuose galėjo dalyvauti Lie-

<sup>1</sup> M. Rōmeris, *Lietuvos sovietizacija 1940–1941: Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas*, Vilnius, 1989, p. 26–42.

tuvos gyventojų mažuma. Jis asmeniškai kreipėsi į tuo metu JAV gyvenusius kai kuriuos buvusius valstiečių liaudininkų lyderius – Juozą Audėną, Joną Kardelį, Liudą Šmulkštį, norėdamas sužinoti, ar tiesa, kad 1940 m. pradėjus rinkimų į Liaudies seimą „kampaniją“, Lietuvos savarankiskumą norėję išsaugoti asmenys LKP organizuojuose mitinguose mėgino kelti nepriklausomus kandidatus tam, kad į Seimą patektų kuo mažiau komunistų ar inkorporacijos į SSRS šalininkų. Į šį klausimą atsakyti vengė arba neigiamai atsakė visi trys respondentai<sup>2</sup>. Nors šaltiniai liudija, kad tokių iniciatyvų vykusiuose mitinguose pasitaikydavo<sup>3</sup>.

Išsamiausia tyrimą apie Liaudies seimą atliko Liudas Truska. Remdamasis apskričių viršininkų raportais ir kitais archyviniais dokumentais, jis įrodė rinkimų organizavimo fiktyvumą, rinkimų duomenų klastojimą ir atkreipė dėmesį, kad didesnė dalis kandidatų nesurinko tiek balsų, kad galėtų būti laikomi išrinktais. Tačiau įrodė ir tai, kad rinkimuose dalyvavo didžioji dalis Lietuvos gyventojų, kuriuos „motyvavo“ baimė neturėti spaudose ir socialinės iliuzijos<sup>4</sup>. L. Truskos teiginys, kiek tiksliai procentų balsavo, kelia abejonių, tačiau ne todėl, kad rinkimuose dalyvavo gana didelė gyventojų dalis, o daugiau dėl to, kad nebuvo sudaryti rinkėjų sąrašai, todėl nebuvo žinomas tikslus balsavimo teisę turinčių piliečių skaičius. Alfredas Erichas Sennas kėlė lietuvių nekomunistų dalyvavimo rinkimuose motyvų klausimą. Jis konstatavo du veiksnius: didėjančią pasipriešinimą LKP agitacijai už prisijungimą prie SSRS ir stiprėjančias antisemitines nuotaikas<sup>5</sup>. Tačiau detaliau šių teiginių neanalizavo. Dovas Levinas aptarė kairiųjų Lietuvos žydų dalies poziciją bei agitacijoje skelbiamas idėjas renkant Liaudies seimą ir 1941 m. SSRS Aukščiausiąją Tarybą<sup>6</sup>.

Istoriografijoje daugiausia dėmesio skirta V. Dekanozovo, N. Pozdniakovo ir LKP įtakai rinkimų organizavimo mechanizme. Argumentuota, kad rinkimai buvo fiktyvūs<sup>7</sup>.

Atliekant tyrimą remtasi įvairiais šaltiniais: Valstybės saugumo departamento biuleteniais, apskričių viršininkų raportais, sovietų rezidentūros Kaune informacija SSRS

<sup>2</sup>J. Sabaliūnas, *Lithuania in Crisis. Nationalism to Communism, 1939–1940*, Bloomington, London, 1972, p. 285.

<sup>3</sup>A. Garmus, Lietuvos įjungimas į SSSR – Maskvos diktatas, *Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai*, t. III, Kaunas, 1942, p. 39.

<sup>4</sup>L. Truska, 1940 metų „Liaudies“ seimo rinkimai. 1. Politinė padėtis Lietuvoje rinkimų išvakarėse, *Lituanistica*, nr. 1, 1995, p. 14–28; L. Truska, 1940 metų „Liaudies“ seimo rinkimai. 2. Rinkimų rezultatai, ten pat, p. 29–38.

<sup>5</sup>A. E. Senn, *Lietuva 1940: revoliucija iš viršaus*, Vilnius, 2009, p. 323–351.

<sup>6</sup>D. Levin, The Jews and the Election Campaigns in Lithuania, 1940–1941, *Soviet Jewish Affairs*, vol. 10, no. 2, 1980, p. 21–37.

<sup>7</sup>D. Blažytė-Baužienė, M. Tamošaitis, L. Truska, *Lietuvos seimo istorija. XX–XXI a. pradžia*, Vilnius, 2009, p. 209–222; A. Jakubčionis, S. Knežys, A. Streikus, *Okupacija ir aneksija. Pirmoji sovietinė okupacija*, Vilnius, 2006, p. 22–25, 89–160.

NKVD, JAV pasiuntinybės Lietuvoje telegramomis Valstybės departamentui, lietuvių amžininkų memuarais ir periodine spauda – „Lietuvos aidu“, 1940 m. liepos mėn. viduryje tapusiu „Darbo Lietuva“, katalikų „XX amžiumi“, liaudininkų „Lietuvos žiniomis“, komunistine „Tiesa“.

Rengiant straipsnį pasitelkti Vinco Krėvės, Antano Garmaus, Jurgio Glušausko, Liudo Dovydėno ir kitų to meto politiniuose procesuose dalyvavusių asmenų atsiminimai. Daugelis jų publikuoti 1942 m. Kaune išleistame „Lietuvių archyvo“ trečiajame tome. Vokiečių okupacijos laikotarpiu 1942 m. rugpjūčio 30 d. Kauno karo muziejuje organizuotas susirinkimas, kuriame dešimt buvusių Liaudies seimo ir Liaudies vyriausybės narių privalėjo pateikti įrodymus apie rinkimų klastojimą, prievartą, baimę ir gąsdinimus nebalsavusiems 1940 m. Nėra tiksliai žinomos šio susirinkimo organizavimo aplinkybės, tačiau antruoju sovietmečiu viena susirinkimo dalyvių Stasė Vaineikienė teigė, kad ji buvo verčiama pasirašyti rinkimus smerkiantį pareiškimą. V. Krėvė išėivijoje taip pat nurodė, kad 1942 m. „Lietuvių archyve“ jo vardu publikuoto straipsnio turinys iškraipytas, todėl neprisiėmė atsakomybės už jį<sup>8</sup>. Šiame leidinyje esančius liudijimus derėtų vertinti atsargiai, tačiau tai nereiškia, kad pats šaltinis nėra vertingas. Straipsnyje remiamasi „Lietuvių archyve“ publikuota medžiaga, jei ją patvirtina kiti šaltiniai.

Rinkimų procese dalyvavusių asmenų atsiminimuose kartojasi panašūs teiginiai. Pirmiausia, kad jų kandidatūros į Seimo narius iškeltos jų neatsiklausus ir jiems patiems nežinant. Rašoma, kad, iškėlus kandidatūras, jie klausė pažįstamų lietuvių nekomunistų inteligentų ar kai kurių Lietuvos karininkų, kaip pasielgti. Visais atvejais buvo patariama sutikti kandidatuoti rinkimuose<sup>9</sup>. Reikšmingas yra akcentas, pastebimas amžininkų dienoraščiuose ar kitokio pobūdžio 1940 m. vasarą rašytuose liudijimuose: nepaisant suvokto rinkimų fiktyvumo ir nerimo, jog naujai susirinkęs Seimas gali „nubalsuoti“ už Lietuvos „įstojimą“ į SSRS, alternatyva nedalyvauti rinkimuose nesvarstyta. Dažniausiai konstatuota, kad rinkimuose dalyvauta<sup>10</sup>.

Straipsnyje remtasi nuo 1940 m. birželio 19 d. VSD vadovavusio Antano Sniečkaus įstaigos rengtais slaptais raportais, biuleteniais ir apskričių viršininkų atliktomis Lietuvos provincijos gyventojų nuotaikų analizėmis. Tai reikšmingi šaltiniai, juose pateikiamos informacijos patikimumas neabejotinas dėl kelių priežasčių. VSD direktoriui A. Sniečkui

<sup>8</sup> V. Krėvė, *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė. Atsiminimai*, Vilnius, 1992, p. 8–9.

<sup>9</sup> A. Garmus, min. veik., p. 39; L. Dovydėnas, Pusbalsiu kalbant, *Trečioji pradalgė. Literatūros metraštis*, 1966, p. 159; V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, Vilnius, 1994, p. 185; I. J. Šeinius, *Raudonasis ivanas*, New York, 1953, p. 170.

<sup>10</sup> Z. Ivinskio dienoraštis, *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – LNB RS), f. 29, b. 14, t. 2, l. 326; P. Dogelis, *Kas pergyventa. 1930–1949 metų dienoraštis*, par. R. Laukaitytė, Vilnius, 2017, p. 231; Kun. J. Prunksio liudijimas B. Balučiai apie padėtį Lietuvoje, 1940 m. rugpjūčio 8 d., *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. 648, ap. 2, b. 385, l. 5–10.

ir vidaus reikalų ministrui Mečislovui Gedvilui buvo svarbu matyti Lietuvos regionų gyventojų nuotaikas naujų politinių transformacijų kontekste. Buvo fiksuojama viskas – nuo mitinguose susirinkusių žmonių skaičiaus, jų nuotaikų, tarpusavio kalbų, esamos padėties vertinimo, reiškiamo nepasitenkinimo ar turimų lūkesčių. Matydami visuomenės nuotaikas jie veikdavo: šalinavo įvairius nesklandumus, kad visuomenei kurtų iliuziją, jog A. Smetonos režimas nuverstas ir kuriamas Liaudies demokratijos režimas Lietuvoje, vengiant bet kokių užuominų apie inkorporaciją į SSRS. Per ankstyvas viešas tokių nuostatų deklaravimas galėjo sukelti visuomenės nepasitenkinimą ar kitokių nesklandumų. To N. Pozdniakovui ir V. Dekanozovui nereikėjo. Pavyzdžiui, prieš rinkimus į Seimą kai kurių valsčių gyventojus pradėjo erzinti žydų komunistų agitatoriai<sup>11</sup>. Į tai reaguota nedelsiant ir agitatoriai nušalinti. Iš VSD medžiagos matyti, kad didžioji dalis Lietuvos visuomenės, ypač inteligentija ir valdininkai, buvo nusprendę neboikotuoti rinkimų ir būti lojalūs naujojo režimo atžvilgiu<sup>12</sup>. Apie visuomenės legalų ar nelegalų pasipriešinimą 1940 m. vasarą netenka kalbėti. Apie tai nerašė nė vienas amžininkas. Rimtesnių atvejų nepastebėjo saugumo darbuotojai. Vienintelis prieš seimo rinkimus nukreiptas nepasitenkinimo epizodas – pavienių antisovietinių, antikomunistinių, antisemitinių lapelių klijavimas viešose erdvėse ar rinkimų biuletenių plėšymas per rinkimus<sup>13</sup>.

Straipsnyje VSD dokumentuose ar apskričių viršininkų raportuose pateikiama informacija lyginama su kitais šaltiniais: sovietų rezidentūros Kaune informacijomis į SSRS NKVD. Šie dokumentai saugomi Lietuvos ypatingajame archyve. Juos kaip patikimus savo tyrimuose naudojo gerai su šiais šaltiniais susipažinęs Arvydas Anušauskas. Įdomių įžvalgų apie 1940 m. politinius procesus Lietuvoje pateikė JAV pasiuntinys Lietuvoje Owenas Noremas. Jo siųstose telefonogramose į JAV valstybės departamentą politiniai įvykiai Lietuvoje ir visuomenės reakcija į juos sutampa su VSD, apskričių viršininkų ar sovietų rezidentų informacijomis.

Straipsnį sudaro trys dalys. Pirmiausia aptariamos tiesioginės ir netiesioginės Liaudies vyriausybės, LKP ir saugumo struktūrų spaudimo priemonės visuomenei dalyvauti rinkimuose. Antroje dalyje analizuojama kilusi įtampa tarp lietuvių ir žydų bei šios įtampos pasekmė – motyvas dalyvauti rinkimuose. Paskutinėje dalyje akcentuojama, kad už dalį į Seimą iškeltų kandidatų lietuvių visuomenė balsavo tikėdamasi, kad jie Liaudies seime „pasipriešins“ komunistams ir nujaučiamam mėginimui Lietuvą inkorporuoti į SSRS.

<sup>11</sup> Valstybės saugumo ir Kriminalinės policijos Marijampolės apygardos žinios, 1940 m. liepos 9 d., ten pat, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 229.

<sup>12</sup> Valstybės saugumo departamento Biuletenis nr. 204, 1940 m. liepos 11 d., ten pat, b. 225, l. 750.

<sup>13</sup> Valstybės saugumo departamento Biuletenis nr. 202, 1940 m. liepos 10 d. ten pat, l. 743–745; Apskričių viršininkų pranešimų apie įvykius santrauka, 1940 m. liepos 15 d. ten pat, f. R-754, ap. 3, b. 309 ir kt.

## Psichologinis spaudimas ir socialinių pažadų įtaka rinkėjams

Istoriografijoje ilgą laiką dominavo nuostata, kurią 1942 m. vokiečių okupacijos laikotarpiu tarsi turėję „išpirkti“ savo kaltę už dalyvavimą 1940 m. politinėje veikloje viešai paskelbė dalis Liaudies vyriausybės ir Liaudies seimo narių. Tam skirtame leidinyje publikuota rezoliucija, kurioje minėti Seimo nariai protestavo prieš „smurto ir falsifikavimo priemones“ Seimo rinkimų ir darbo metu, todėl Seimo nariai Antanas Garmus, Liudas Dovydėnas, Pranas Mickus, Henrikas Kačinskas, Romualdas Juknevičius, Vladas Biržietis, Stasė Vaineikienė, Petrė Milančiūtė ir buvę vyriausybės nariai Vincas Krėvė bei Jurgis Glušauskas pareiškė: „Nei mes, nei kiti Liaudies Seimo nariai, dėl aukščiau sumintų aplinkybių negalėjome išreikšti ir neišreiškėme Lietuvos tautos valios prisijungti prie Sovietų Sąjungos.“<sup>14</sup> Rezoliucijoje nurodyta, kad seimo rinkimuose už kandidatų sąrašą galėjo balsuoti apie 16–18 % žmonių<sup>15</sup>.

Žinoma, kad rinkėjų sąrašai 1940 m. nebuvo sudaryti, rinkimų rezultatai nepaskelbti, o Vyriausiosios rinkimų komisijos (VRK) dokumentų apskritai nerasta. Tačiau L. Truska, remdamasis atskirų rinkimų apygardų siūstais slaptais duomenimis VRK, nustatė, kad liepos 14–15 d. prie balsadėžių galėjo ateiti iki 85 % rinkėjų, iš kurių apie 55 % galėjo balsuoti už LDLS kandidatus<sup>16</sup>. Tačiau atėjimas prie balsadėžės nebūtinai reiškė balso atidavimą už visus kandidatus. Pasak L. Truskos, tikėtina, kad daugelis kandidatų nesurinko 50 % balsų, todėl pagal teoriškai galiojusį rinkimų įstatymą negalėjo patekti į Seimą. Tikriausiai dėl to VRK balsavimo rezultatų viešai nepaskelbė. Oficialiai buvo pranešti įprasti sovietiniams rinkimams skaičiai – 95,51 % dalyvavusiųjų, iš kurių 99,19 % atidavė balsus už LDLS kandidatus<sup>17</sup>.

Tikriausiai neįmanoma nustatyti tikslaus rinkėjų skaičiaus, nors yra pagrindo teigti, kad rinkimuose dalyvavo didesnė dalis visuomenės. Šiuo atveju tikslus skaičius ne tiek svarbus, nes bet kokių atveju iš anksto numatytas rinkimų planas būtų buvęs įgyvendintas. Svarbesnis kitas klausimas – visuomenės nuostatos ir apsisprendimas balsuoti per rinkimus.

Pagrįstai įprasta manyti, kad gana aktyvų visuomenės dalyvavimą rinkimuose lėmė tiesioginės ir netiesioginės spaudimo priemonės. Tai siejama su netikrumu ir baime dėl ateities. Pirmiausia prieš rinkimus viešojoje erdvėje pradėta linksniuoti neapibrėžta „liaudies prieš“ sąvoka, kuria buvo grasinama tiems, kurie nedalyvaus rinkimuose. Ji plačiai pradėta vartoti ne iš karto po birželio 15 d. Spauldoje tokių grasinimų lavina pratrūko po

<sup>14</sup> Buv. Liaudies seimo narių susirinkimo, įvykusio Kaune 1942 m. rugpjūčio 30 d., Rezoliucija, *Lietuvių archyvas*, p. 5–6.

<sup>15</sup> Ten pat, p. 5.

<sup>16</sup> L. Truska, 1940 metų „Liaudies“ seimo rinkimai. 2. Rinkimų rezultatai, p. 36.

<sup>17</sup> *Lietuvos liaudies seimas. Stenogramos ir medžiaga*, Vilnius, 1985, p. 31–34.



liepos 5 d., t. y. tada, kai po V. Dekanozovo nurodymų buvo priimti nutarimai dėl rinkimų į Seimą ir prasidėjo rinkiminė agitacija. Nors niekas tiksliai nežinojo, pagal kokius kriterijus naujasis režimas apibrėžia „liaudies priešus“, tačiau visi bijojo jais tapti, todėl stengėsi likti lojalūs naujai santvarkai. 1940 m. nebuvo atimta galimybė „politiškai persiorientuoti“ žemesniųjų grandžių valdininkams ar net režimą rėmusiai tautininkiskai inteligentijos daliai, t. y. – „senojo režimo“ atstovams<sup>18</sup>. Viešojoje erdvėje „raginta“ aktyviai įsitraukti į mitingus ir dalyvauti rinkimuose. Liepos 12 d. „Lietuvos aide“ paryškintomis raidėmis skelbta: „Darbo inteligentai ir tarnautojai! Liepos 14 dieną – jūsų pilietinio susipratimo ir jūsų draugystės su Lietuvos liaudimi kvotimai. Jūsų atvykimas prie rinkiminių urnų, jūsų balsavimas už Lietuvos Darbo Sąjungos sąrašo kandidatus – bus pirmas gražus tų kvotimų išlaikymas.“<sup>19</sup> Rinkimų dienomis Saugumo departamentas aprašinėjo įvairių visuomenės sluoksnių nuotaikas. Pastebėta, kad žemesniosios grandies valdininkai dažnai kartodavo frazę, kad jie „ne savo noru buvo tapę tautininkais“, ir jei ši vyriausybė paliksianti juos tarnybose, tada esą bus galima laikyti ją „humaniška“<sup>20</sup>.

„Politinio persiorientavimo“ pavyzdžių buvo nemažai. Pavyzdžiui, buvusios valstybinės „Spindulio“ spaustuvės direktorius Kazys Kemežys 1940 m. tęsė karjerą. Tų metų vasarą iš spaustuvės vadovo posto jis buvo priverstas pereiti į spaustuvės darbų planuotojo pareigas, vėliau tapo Kauno apskrities vykdomojo komiteto Prekybos skyriaus vedėju pavaduotoju. Sprendžiant iš K. Kemežio atsiminimų, rašytų išėivijoje, jis 1940–1941 m. praleido gana ramiai ir pasiturinčiai: gyveno spaustuvės namuose, nebuvo nacionalizuotas jo nuosavas automobilis, jis leido sau keliauti, palaikė ryšius su naująja administracija ir nejutė pinigų stygiaus. Jo brolis Vincas, buvęs aktyvus tautininkų sąjungos veikėjas, ketvirtajame dešimtmetyje užėmęs vyriausybės oficiozo „Lietuvos aidas“ redaktoriaus postą, vadovavo prie Vidaus reikalų ministerijos veikusiai propagandinei Visuomeninio darbo vadybos institucijai ir iki okupacijos ėjo Vilniaus spaudos cenzoriaus pareigas, o po 1940 m. birželio persikvalifikavo į buhalterius. Dirbo Alvito miestelio kooperatyve. Per pirmąjį sovietmetį gavo apdovanojimą „kaip geriausiai ir pavyzdgingiausiai atlikęs kooperatyvo sąskaitybą Lietuvoje“<sup>21</sup>. Abu broliai 1941 m. trėmimų išvengė. Buvęs diplomatas Vaclovas Sidzikauskas 1940 m. vadovavo užsienio bendrovės *Shell* atstovybei Lietuvoje, kartu su sovietų paskirtu komisaru vykdė bendrovės nacionalizaciją. Nuo 1940 m. rudens

<sup>18</sup> Spaudoje pasikartodavo raginimai valdininkams: „Šalin pasyvumą. Kaip visa darbo Lietuva taip ir valdininkija turi išsijudinti iš letargo. Arba, iš tikrųjų darbo liaudis bus priversta manyti, kad mūsų valdinėse įstaigose tesėdi tik Smetonos bliūdilaižiai.“ Žr.: Kur slapstosi valdininkija, *Lietuvos aidas*, 1940 m. liepos 11 d., nr. 329, p. 1.

<sup>19</sup> Inteligentų ir tarnautojų egzaminas, ten pat, 1940 m. liepos 12 d., nr. 330, p. 6.

<sup>20</sup> Valstybės saugumo departamento biuletėnis nr. 208, 1940 m. liepos 18 d., *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 764.

<sup>21</sup> K. K e m e ž y s, *Po pasaulį blaškantis. Atsiminimai*, Vilnius, 1992, p. 114–116, 128, 133–139.

perėjo į „Lietūkio“ Planavimo skyrių, kuriam, pasak V. Sidzikausko, vadovavo „labai padorus komunistas“<sup>22</sup>. 1941 m. vasarį pasitraukė į Vokietiją. Tai tik keli pavyzdžiai.

Reikėtų atkreipti dėmesį, kad bent 1940 m. vasarą spaudoje skelbti raginimai dėl „politinio persiorientavo“ teoriškai neužkirto kelio buvusiems valdininkams mėginti prisitaikyti prie „naujų reikalavimų“. Tokia galimybe stengėsi pasinaudoti dalis tų, kurie nepasitraukė iš Lietuvos po birželio 15-osios<sup>23</sup>. Mažiausiai mėnesį, t. y. nuo vyriausybės sudarymo (birželio 17 d.) iki įvykusių rinkimų (liepos 14–15 d.), Lietuvoje buvo tikima, kad valstybės valdymo priešakyje stovi Liaudies vyriausybė, o Lietuva dar nėra okupuota. Žmonės erzino aktyvėjanti komunistų partijos agitacija, tačiau tai buvo siejama su artėjančiais rinkimais. Iki rinkimų tokių šūkių kaip „Lietuva – 13-oji TSRS Respublika“ iš oficialių sluoksnių nesigirdėjo. Tokius šūkius provincijoje vykusiuose mitinguose kartais skelbdavo tik LKP. V. Dekanozovo ir SSRS pasiuntinybės vaidmens toliau nuo politikos esantys asmenys nejuto. Kaip nejuto (išskyrus areštuotuosius) ir NKVD instruktorių ar Raudonosios armijos atviro ir tiesioginio veikimo. Šie veiksniai, bent jau 1940 m. vasarą labiau veikė psichologiškai.

Tikėtina, kad birželio pabaigoje ir liepos pradžioje pati Liaudies vyriausybė dar turėjo iliuzijų, jog Lietuvoje gali būti įmanoma buvusį autoritarinį režimą pakeisti plačios koalicijos demokratiniu prosovietiniu valdymu. Apie tokias Liaudies vyriausybės narių (ne komunistų) iliuzijas yra rašęs M. Römeris<sup>24</sup>. Vienas aspektų įgyvendinti plačią koaliciją – atsakyti gana griežtos iki tol vykdytos Vilniaus krašto lituanizavimo politikos ir vykdyti liberalią politiką tautinių mažumų klausimais. Prieš rinkimus skelbta, kad balsavimo teisę galės įgyti ir tie Vilniaus krašto gyventojai, kurie po 1939 m. rudens neturėjo Lietuvos Respublikos pilietybės. Tai žmonės, kurie 1920–1939 m. laikotarpiu, kol Vilniaus kraštas priklausė Lenkijai, persikėlė gyventi į Vilniaus kraštą iš Lenkijos. Lietuvos Respublikos valdžia tokių suskaičiavo apie 100 tūkst. Pastarieji buvo vadinami „ateiviais“ ir iki okupacijos vykusios pasportizacijos metu negavo teisės į Lietuvos pilietybę<sup>25</sup>. Ją žadėjo suteikti Liaudies vyriausybė. Prieš pat rinkimus „Lietuvos aidas“ pirmajame puslapyje stambiu paryškintu šriftu buvo skelbiama: „Visi vilniečiai gauna Lietuvos pi-

<sup>22</sup> V. Sidzikauskas, min. veik., p. 187.

<sup>23</sup> Tai liudija LKP narių skaičiaus augimas. 1940 m. pradžioje LKP priklausė 1261 narys (su politiniais kaliniais – maždaug 1600). 1940 m. liepą – 3629 asmenys. 1940 m. spalį – 5365 nariai. N. Maslauskienė teigia, kad 1940 m. vasarą stojimas į LKP nebuvo griežtai reglamentuotas, todėl partijos nariais tapo įvairių pažiūrų asmenys – tarp jų daug žydų ir lietuvių, amatininkų, buvusių tautininkų sąjungos narių (63 asmenys), valstiečių liaudininkų sąjungos ir socialdemokratų partijos (143 asmenys), Šaulių sąjungos (188 asmenys), įvairių politinių žydų organizacijų (56 asmenys) narių. N. Maslauskienė, I. Petraivičiūtė, *Okupantai ir kolaborantai. Pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941)*, Vilnius, 2007, p. 122.

<sup>24</sup> M. Römeris, min. veik., p. 21.

<sup>25</sup> Kas turi teisę balsuoti Vilniuje, *Lietuvos aidas*, nr. 19, 1940 m. liepos 9 d., p. 12.

lietybę“. Paastraštėje skelbtas dar vienas itin aktualus sūkis: „Lietuvos vyriausybė prašys SSRS vyriausybės, kad padėtų pašalinti nedarbą Vilniaus krašte“<sup>26</sup>. Žinoma, vilniečiai turėjo atitikti vieną sąlygą: pirmiausia reikėjo dalyvauti rinkimuose ir įrodyti lojalumą naujajai santvarkai.

Paveiki spaudimo priemonė – atėjusiųjų balsuoti pasų žymėjimas. Vėliau daugelis argumentavo, kad dalyvavo rinkimuose būtent dėl šios priežasties. Lietuvos Raudonojo Kryžiaus įgaliotinis Vilniaus krašte Ignas Šeinius rašė, kad jam, kaip oficialiam pareigūnui, be spaudo dokumente būtų buvę „nepatogu“ bendrauti su valdžios atstovais darbo reikalais. „Liaudies priešų“ jis nenorėjo tapti ir todėl, kad tada negautų leidimo išvykti pas šeimą į Švediją<sup>27</sup>. Balsavusiųjų pasų žymėjimas nebuvo naujosios valdžios „išradimas“. Tokia praktika taikyta rinkimuose į Respublikos seimą 1936 m. Tačiau 1940 m. politiniame kontekste tai turėjo kitokią prasmę – tiesioginio susidorojimo baimę. Per pirmuosius areštus liepos 10–17 d., kuriuos vykdė VSD prižiūrint NKVD instruktoriams, suimti 504 asmenys<sup>28</sup>. Didesnioji dalis suimtųjų buvo Lietuvoje internuoti lenkų karininkai. Tačiau pasitaikė ir buvusių politinių partijų lyderių (ypač tautininkų), lietuvių visuomenės veikėjų, buvusių saugumo struktūrų darbuotojų. Suimtųjų sąrašai pradėti sudarinėti vadovaujant A. Sniečkui, tik paskelbus rinkimus į Liaudies seimą, t. y. po liepos 6 d. Areštais tikriausiai norėta užkirsti kelią galimai agitacijai, nukreiptai prieš vyriausybę ir būsimąjį Seimą. Katalikiška inteligentija po pokalbių su kai kuriais Liaudies vyriausybės nariais buvo įsitikinusi, kad dalis buvusių krikščionių demokratų lyderių bus areštuoti tik „laikiniai“ ir jų „niekur neišves“<sup>29</sup>. Taip galvojo ir Vladas Mironas. Jis L. Dovydėnui teigė, kad areštai tebuvo „savos rūšies apsidraudimas – įkaitai nuo galimų išsišokimų prieš Liaudies seimą ir seime“<sup>30</sup>. Areštai išgąsdino inteligentiją ir valdininkus. Skatino juos būti lojalus. 1940 m. vasarą baimė būti suimtiems tapo tokia pačia veiksminga psichologine spaudimo priemone kaip ir pats areštas. O. Noremas liepos 25 d. telegramoje JAV valstybės departamentui rašė: „Dvarų savininkai, buvę politiniai lyderiai ir pasiturintys asmenys sulaukia dėmesio. Nuolat ir tyliai, dažniausiai naktį, vykdomi areštai skatina įvairius netikrumo gandus šalyje.“<sup>31</sup>

Ne mažiau efektyviai visuomenę prie balsadėžių pritraukė ir socialinių reformų iliuzijos. Pirmiausia – daug žadantys vyriausybės narių pasisakymai mitinguose, susirinkimuose, spaudoje. Vienintelės rinkimuose „dalyvavusios“ Lietuvos darbo liaudies

<sup>26</sup> Visi vilniečiai gauna Lietuvos pilietybę, ten pat, 1940 m. liepos 13 d., nr. 332, p. 1.

<sup>27</sup> I. J. Šeinius, min. veik., p. 170.

<sup>28</sup> A. Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius, 2013, p. 26–27.

<sup>29</sup> Valstybės saugumo departamento biuletenis nr. 213, 1940 m. liepos 27 d., *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 779.

<sup>30</sup> L. Dovydėnas, min. veik., p. 163.

<sup>31</sup> JAV pasiuntinio Lietuvoje Oweno Noremo telegrama JAV valstybės sekretariatui, 1940 m. liepos 25 d., *LCVA*, f. MK-6, ap. 1, b. 20, l. [b. n].

sąjungos (LDLS) rinkiminėje platformoje skelbta apie valstiečių skolų nurašymą, darbo sąlygų, socialinių garantijų ir sveikatos sistemos plėtrą, tautinės kultūros puoselėjimą ir svarbiausia – bežemių bei mažžemių aprūpinimą žeme<sup>32</sup>. Pastarasis aspektas buvo aktualus, nes netrukus į vyriausybę su prašymais gauti žemės kreipėsi apie 200 tūkst. šeimų, t. y. maždaug trečdalis Lietuvos gyventojų<sup>33</sup>. LDLS programoje surašyta socialinės politikos kryptis nesiskyrė nuo tų reikalavimų, kuriuos krikščionių demokratų, liaudininkų bei socialdemokratų lyderiai kėlė paskutiniosioms Lietuvos vyriausybėms 1938–1939 m. Kai kurios katalikų, liaudininkų ir socialdemokratų idėjos socialinės politikos srityje tada buvo ne mažiau radikaliai, nei viešai skelbti sumanymai 1940 m. vasarą<sup>34</sup>.

LDLS platformoje skelbti priešrinkiminiai pažadai, Liaudies vyriausybės narių mitinguose bei spaudoje viešintos mintys apie būsimą žemės dalijimą, valstiečių įsiskolinimų naikinimą atitiko nepasiturinčios visuomenės dalies, ypač mažžemių valstiečių, samdinių ir darbininkų lūkesčius, kuriais jie gyveno iki 1940 m. Įvairių Lietuvos apskričių viršininkų raportuose apie gyventojų nuotaikas birželio pabaigoje – liepos pirmoje pusėje neretai aptinkama teiginių, kad valstietija su nekantrumu laukė mokesčių mažinimo, pageidavo radikalių socialinių reformų ir, svarbiausia – žemės<sup>35</sup>.

Spaudoje ir dažnuose mitinguose bei demonstracijose kartojami pažadai turėjo šalutinių pasekmių – kurstė ir pastūmėjo dalį neturtingųjų sluoksnių savavališkiems veiksams. Apskričių viršininkų raportuose ir amžininkų atsiminimuose galima pastebėti nekontroliuojamų socialinių procesų apraiškų akcentavimą. Nesulaukę, kol bus paskelbta žemės reforma, dalis samdinių pradėjo plėsti pasitraukusiųjų iš Lietuvos ar suimtųjų asmenų turtą bei neklausyti dar likusių „smetoninių“ valdininkų. Pavyzdžiui, areštuoto buvusio vidaus reikalų ministro Kazio Skučo ūkyje tarnavę darbininkai liepos mėnesį pradėjo savavališkai dalintis inventorių<sup>36</sup>. Rašytojas Liudas Dambrauskas, tuomet studentas, 1940 m. keliaudamas po Lietuvą aprašė Lietuvos konsulo Londone Kazio Gineičio gimtajame ūkyje Utenos apskrityje Tauragnų valsčiuje matytą vaizdą: „Kaip tik tą dieną iš ryto seklyčioj įvyko mitingas, kur reikalauta

<sup>32</sup> Lietuvos liaudies seimas. *Stenogramos ir medžiaga*, p. 27.

<sup>33</sup> L. Truska, Kam statyti paminklą? 1940 metai: Lietuvos Respublikos žlugimas, L. Truska, *Tautinis atgimimas ir istorija*, Vilnius, 2012, p. 111.

<sup>34</sup> Plačiau: R. Labanauskas, Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940 m.), *Bažnyčios istorijos studijos*, t. III, Vilnius, 2010, p. 173–242; A. Svarauskas, *Krikščioniškoji demokratija nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940). Politinė galia ir jos ribos*, Vilnius, 2014, p. 172–198.

<sup>35</sup> Apskričių viršininkų pranešimų apie įvykius santrauka, 1940 m. birželio 28 d., LCVA, f. R-786, ap. 14, b. 29, l. 10; Apskričių viršininkų pranešimų apie įvykius santrauka, 1940 m. birželio 30 d., ten pat, l. 20.

<sup>36</sup> Užsienio reikalų ministerijos valdininko Povilo Varanausko *pro memoria*, 1940 m. liepos 13 d., ten pat, f. R-754, ap. 3, b. 308, l. 4.

nacionalizuoti dvarą (...). Tarnai nebenorėjo klausyti. Visi troško būti šeiminkais, tik niekas nenorėjo dirbti. O kam dirbti, jei socializmas žada šviesų rytojų – be kapitalistų, dvarininkų ir kunigų....<sup>37</sup>

1940 m. vasarą darbininkai, mažžemiai valstiečiai ir net ūkininkai savo noru ar priverstinai dalyvavo priešrinkiminiuose mitinguose, kuriuose pirmiausia reikalavo socialinių reformų. Uždarytos katalikiškos Lietuvos krikščionių darbininkų sąjungos (LKDS) sekretoriato dienoraštyje rašoma, kad buvę sąjungos nariai aktyviai ir entuziastingai įsitraukė į mitingus<sup>38</sup>. Istoriko Prano Čepėno brolis kun. Juozapas Čepėnas atsiminimuose pastebėjo, kad Anykščiuose, iki prasidedant nacionalizacijai, naująją santvarką džiaugsmingai sutiko dalis ūkininkų, net vietos stambesnių įmonių savininkai<sup>39</sup>. Karolis Žalkauskas, 1940 m. rugpjūtį pasitraukęs iš Lietuvos, Edvardui Turauskui paliudijo, kad dėl nuolatinių mitingų ir įvairių demonstracijų darbingumas fabrikuose ir įmonėse sumažėjo bent trečdaliu<sup>40</sup>. Liepos 17 d. šias tendencijas pastebėjo ir JAV valstybės departamentui pranešė O. Noremas. Kaip pavyzdį pateikė vieną Kauno įmonę, kurioje darbo našumas sumažėjo 30 %, nes darbininkai nebenorėjo dirbti, pradėjo kelti reikalavimus savininkui. Tokią pačią padėtį jis matė ir tarp žemės ūkio darbininkų bei samdinių<sup>41</sup>.

Mitinguotojų kelti reikalavimai didino socialinę įtampą visuomenėje. Šiuo metu pastebimos išsiskiriančios samdinių, mažžemių ir darbininkų bei vidutinių ir stambesnių ūkininkų, kurie iki tol samdė darbininkus, nuotaikų išsiskyrimas. Bežemiai ir mažžemiai valstiečiai aktyviai įsitraukė į priešrinkiminę kampaniją, o ūkininkai į vykstančius procesus žvelgė su nepasitikėjimu ir baime. Neretai jie buvo tiesiog mitingų stebėtojai, o ne aktyvūs jų dalyviai. Įvairiose Lietuvos kaimiškose vietovėse pastebėtas ne vienas atvejis, kai ūkininkai nebepajėgė „susikalbėti“ su samdiniais, pradėjusiais kelti nepamatuotus reikalavimus dėl darbo sąlygų ar užmokesčio dydžio. VSD tokius reiškinius pastebėjo nuo 1939 m. rudens, tačiau 1940 m. vasarą socialinio pobūdžio trintis tapo tendencija. Kita vertus, būtina pridurti, kad jau 1940 m. rudenį nepasiturinčioji visuomenės dalis savo pyktį dėl nepagerėjusių gyvenimo sąlygų nukreipė į naujojo režimo valdininkus. Tuo metu tęsėsi ir net suintensyvėjo prekių kaupimas, gyvulių bandos skerdimas, įvairūs sabotazo atvejai darbovietėse.

<sup>37</sup> L. Dambrauskas, *Gyvenimo akimirkos. Atsiminimai*, d. 1, Vilnius, 1990, p. 124–125.

<sup>38</sup> Lietuvos krikščionių darbininkų sąjungos 1939–1940 m. dienoraštis, *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 280–112, l. 87–89.

<sup>39</sup> Dr. Kun. J. Čepėnas, *Sacerdos in Aeternum. Vėlaikių Juozelio atsiminimai*, Kaunas, 2010, p. 184–188.

<sup>40</sup> Karolio Žalkausko *pro memoria*, 1940 m. rugsėjo 14 d., Berlynas, *Hoover archives*, Eduardas Turauskas papers, box. 4 file 9, [b. n.].

<sup>41</sup> JAV pasiuntinio Lietuvoje Oweno Noremo telegrama JAV Valstybės departamentui, 1940 m. liepos 17 d., *LČVA*, f. MK-6, ap. 1, b. 19, l. [b. n.].

Birželį ir liepą didžioji visuomenės dalis – smulkieji valstiečiai, samdiniai bei miesto ir kaimo darbininkai optimistiškai stebėjo vykstančias politines permainas. Šios visuomenės dalies pažiūros nebūtinai buvo komunistinės. 1940 m. vasarą daugelis labiau reikė nepasitenkinimą buvusiu A. Smetonos valdymu ir jo pasitraukimu iš Lietuvos, kaltino tautininkų sąjungos vienvaldybę. Ši dalis labiau bijojo galimai kiliančio karo tarp Vokietijos ir SSRS, nei suvokė tikrąsias politines transformacijas valstybėje. O. Noremas, palankiai atsiliepdavęs apie Lietuvą ir jos žmones, liepos 10 d. telegramoje JAV valstybės departamentui apibūdino padėtį Lietuvoje. Matydamas nuolatines priešrinkimines demonstracijas, kuriose buvo pastebimos raudonos vėliavos, sovietų lyderių portretai bei skambėjo rusiškos dainos, akcentavo, kad Lietuvos žmonės tada entuziastingai dalyvavo šiuose renginiuose. Vėliau diplomatas padarė išvadą, kad didžioji dalis mitinguose dalyvavusiųjų, šaukdami „ura“, iki galo nesuprato, ką daro, jiems trūko politinės nuovokos. Pasak O. Noremo, tokioje aplinkoje komunizmas rado geriausią terpę plisti<sup>42</sup>.

Tiesa, paskutinės nepriklausomos Lietuvos vyriausybės ministro pirmininko pavaduotojas – krikščionis demokratas Kazys Bizauskas demonstracijų atmosferą yra apibūdinęs kiek kitaip. Jis O. Noremui lietuvius tada pavadino „šiaurės ispanais“<sup>43</sup>, t. y. palygino Lietuvoje vykstančius procesus su pilietinio karo suskaldyta Ispanija. Tokia K. Bizausko nuomonė, jei ji iš tiesų buvo išsakyta O. Noremui, kuo abejoti nebūtų pagrindo, nes tokią informaciją jis siuntė JAV valstybės departamentui, atspindi netikėtą to meto įvykių vertinimą: sovietinės okupacijos fone vykstančias visuomenės vidaus konflikto apraiškas bei tokioje atmosferoje vykusius rinkimus į seimą. Vienas sovietų pasiuntinybėje dirbęs rezidentas telefonogramoje NKVD apie nuotaikas Lietuvoje birželio pabaigoje rašė: „Lietuvos liaudis labai greitai revoliucionizavosi“<sup>44</sup>. Apie kylančią socialinę įtampą 1939–1940 m. savo knygoje yra įspėjęs ir katalikų srovės veikėjas kun. Stasys Yla. Tas pats, kuris 1937 m. pasirašęs „Dauliaus“ slapyvardžiu, aprašė komunizmo idėjų grėsmę Lietuvoje. Tik 1940 m. pasirodžiusioje brošiūroje autorius akcentavo augantį darbininkų ir valstiečių socialinio pobūdžio nepasitenkinimą valdininkų ir inteligentijos atžvilgiu<sup>45</sup>. Liūdną padėtį Lietuvoje konstatavo Zenonas Ivinskis. Birželio 30 d. jis dalyvavo mitinge Plungėje: „Lūžimas yra įvykęs didelis. Šimtai žmonių, kurie niekad neturėjo nieko bendra su komunistais, dabar šaukia „tegu gyvuoja R[audonoji] Armija“, „tegu gyvuoja draugas Stalinas“<sup>46</sup>.

<sup>42</sup> JAV pasiuntinio Lietuvoje Oweno Noremo telegrama JAV Valstybės departamentui, 1940 m. liepos 10 d., ten pat, b. 20, l. [b. n].

<sup>43</sup> Ten pat.

<sup>44</sup> Rezidento „Makarov“ telefonograma į SSRS NKVD Pavelui Fitinui, 1940 m. birželio 26 d., *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – LYA), f. K-35, ap. 2, b. 826, l. 489.

<sup>45</sup> S. Yla, *Nerami dabartis ir ateities perspektyvos*, Marijampolė, 1940, p. 55–60.

<sup>46</sup> Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 317.

Priešrinkiminius laikotarpis, t. y. metas, kai senasis režimas *jau nebeveikė*, o naujasis *dar neveikė*, sudarė terpę kilti įvairiems konfliktams. Tokioje atmosferoje dalis visuomenės pradėjo vadovautis instinktu ir siekė pasinaudoti „bevaldyste“. Radikalių politinių transformacijų valstybėje galimos pasekmės tuomet nepasiturinčiai visuomenės daliai neatrodė prioritetiškos. Tačiau būtina akcentuoti, kad socialines įtampas paskatino politiniai pokyčiai, o ne atvirkiščiai.

### Lietuvių ir žydų santykių veiksnys rinkimų į Seimą metu

Anksčiau aptartos priežastys buvo neabejotinai reikšmingos, tačiau ne vienintelės, vertusios žmones liepos 14–15 d. eiti į rinkimines apylinkes. Galima daryti prielaidą, kad nemaža dalis žmonių rinkimuose dalyvavo ne todėl, kad kurie nors kandidatai *būtų išrinkti*, o daugiau dėl to, kad kai kurie *nebūtų išrinkti*.

Pirmiausia tai susiję su žydų tautybės kandidatais į seimą. Nors LDLS sąraše jų tebuvo 4 (iš 79), tačiau Lietuvos viešojoje erdvėje, visuose gyventojų sluoksniuose iš karto po birželio 15 d. pastebimas vis didesnis nepasitenkinimas žydais. Neretais atvejais galima kalbėti net apie antisemitizmo protrūkį<sup>47</sup>. Tokia sumaištis, kone perauganti į etninį konfliktą, sudarė rimtų problemų V. Dekanozovui, nes kėlė sunkumų sklandžiai inkorporuoti Lietuvą į SSRS. Visuomenė gyveno gandais: jei esą lietuviai boikotuos rinkimus – žydai išrinks savo kandidatus ir kartu su bolševikais „valdys Lietuvą“, arba „Lietuvoje kurs antrąją Palestiną“. Sovietų rezidentūra dar birželio pabaigoje informavo SSRS NKVD apie privatų V. Krėvės pokalbį Kaune su V. Dekanozovu. Jo metu V. Krėvė, kurio įtarti priešišku žydams nėra pagrindo, teigė: „Visuomenė pasipiktinusi įžūliu žydų elgesiu, kurie esą ignoroja lietuvių valstybingumą.“<sup>48</sup> Įvairiose Lietuvos vietovėse vis rasdavosi žodinių raginimų ir rašytinių atsišaukimų, plakatų, raginančių

<sup>47</sup> Stiprėjantis visuomenės nepasitenkinimas žydais buvo pastebimas jau nuo 1939 m. rudens, tačiau valstybės saugumo struktūros palyginti sėkmingai užkirsdavo kelią konfliktams plėtotis. Po 1940 m. birželio 15 d. pradėjus keistis politinėms, socialinėms ir tautinėms, kultūrinėms, religinėms politikos aplinkybėms, įtampas tarp lietuvių ir žydų vis dažniau reikšdavosi atvirais konfliktais. Vienas pirmųjų masinių ekscesų, kone peraugęs į pogromą, prasidėjo Marijampolėje birželio 19 d. Konflikto pretekstu tapo lietuvių kareivio sužalojimas. Pastarajam žydų tautybės asmuo smogė į galvą už tai, kad jis esą reiškė nepasitenkinimą žydais. Apie įvykį greitai sužinojo visa Marijampolė. „Keršto akcijoje“ dalyvavo įvairūs žmonės – nuo tarnaičių iki karių. Per dvi dienas išdužyta 17 žydų namų ir parduotuvių langų, mažiausiai 6 žydai sužaloti. Nukentėjusiųjų buvo daugiau, bet ne visi kreipėsi į policiją. – žr. Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Marijampolės apygardos žinios, 1940 m. liepos 25 d., *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 190–193.

<sup>48</sup> Rezidentų „Petrov“ ir „Makarov“ telefonograma nr. 2, SSRS NKVD, 1940 m. birželio 27 d., *LJA*, f. K-35, ap. 2, b. 826, l. 493.

nebalsuoti už žydus<sup>49</sup>. Tarp apskričių viršininkų raportų apie padėtį provincijoje galima aptikti ir tokių: „Lai gyvuoja komunistinė Lietuva! Šalin, liaudies išnaudotojai ir dykduoniai žydai!“ Arba: „tegu gyvuoja tikras, švarus nuo žydų liaudies seimas. Tegyvuoja mūsų draugas Stalinas. Tegyvuoja Raudonoji armija“<sup>50</sup>. Buvo ir visai kitokių atsišaukimų, raginusių apskritai boikotuoti rinkimus. Kiek ir kokių / kurių plakatų iškabinta daugiau – nustatyti sudėtinga. Tačiau sprendžiant iš VSD medžiagos, prasidėjus masinių mitingų bangai, Lietuvoje įtampa tarp lietuvių ir žydų pradėjo augti. Tiesa, 1940 m. birželio–liepos mėnesiais konfliktas, pasiekęs apogėjų, vėliau administracinėmis priemonėmis, bent jau viešose erdvėse, buvo nuslopintas.

Balsavimas vyko tokia tvarka: pagal liepos 6 d. paskelbtą Seimo rinkimų įstatymą atstovai rinkti aštuoniose apygardose. Rinkikas gaudavo LKP atrinktų kandidatų sąrašą<sup>51</sup>, kuriame buvo nuo 8 iki 14 pavardžių, priklausomai nuo to, kiek toje apygardoje buvo iškelta kandidatų. Nenorėdamas tapti „liaudies priešu“, teoriškai asmuo turėjo balsuoti už visus kandidatus. Tačiau praktiškai atėję balsuoti žmonės dažniausiai išplėšdavo iš bendro sąrašo tik kelias korteles su jiems žinomų kandidatų pavardėmis, jas dėdavo į voką ir mesdavo į balsadėžę. Likusios būsimųjų liaudies atstovų pavardės būdavo išplėšiamos iš sąrašo ir dažniausiai metamos ant grindų balsavimo patalpoje. Dažnai vietoje išplėšytų balsavimo kortelių buvo metamos Lietuvos spaudos iškarpos, įvairūs nepasitenkinimą reiškiantys rašteliai, karikatūros. Daugelis amžininkų pastebėjo, kad prie balsadėžių mėtėsi šūsnys tokių suplėšytų popieriaus skiaučių su pavardėmis. Tarp jų dažniausiai buvo matyti žydų, buvusių politinių kalinių ar jau viešai žinomų komunistų kandidatų pavardės. Reikėtų pabrėžti, kad iki rinkimų stengtasi neakcentuoti kai kurių kandidatų priklausymo komunistų partijai.

Kai per neapsižiūrėjimą spaudoje netikėtai buvo paskelbti Vilniaus miesto ir apskrities balsavimo duomenys, paaiškėjo, kad Berelis Fridmanas surinko mažiausiai balsų Vilniaus mieste – 25 825. Perpus mažiau nei priešpaskutinis kandidatas sąrašė Ignas Budionovas. Pastarasis kone ketvirtadaliu atsiliko nuo aukščiau esančio kandidato. B. Fridmano balsavimo rezultatai kitose Vilniaus apygardos apskrityse buvo dar prastesni<sup>52</sup>. Tai reiškė, kad jis nesurinko bent 50 % , t. y. minimalaus pakankamo balsų skaičiaus,

<sup>49</sup> Apskričių viršininkų pranešimų santrauka apie įvykius, 1940 m. birželio 26–27 d., *LCVA*, f. R-786, ap. 14, b. 29, l. 5; l. 51.

<sup>50</sup> Apskričių viršininkų pranešimų apie įvykius santrauka, 1940 m. liepos 15 d., ten pat, f. R-754, ap. 3, b. 309, [b. n.]; Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Panevėžio apygardos pranešimas, 1940 m. liepos 15 d., ten pat, f. 378, ap. 10, b. 688, l. 149.

<sup>51</sup> Oficialiai jie buvo pristatomi kaip visuomenės mitinguose ir susirinkimuose „laisvai“ iškelti ir patvirtinti kandidatai. Tačiau dalis valstiečių ir ūkininkų, kurie 1940 m. liepos pradžioje aktyviai dalyvavo tokiuose mitinguose, reiškė nepasitenkinimą, kad jie patys negali siūlyti kandidatų į seimą.

<sup>52</sup> L. T r u s k a, 1940 metų „Liaudies“ seimo rinkimai. 2. Rinkimų rezultatai, p. 34–36.



ir negalėjo tapti Seimo nariu. Kiti žydų kandidatai taip pat nesurinko pakankamo balsų skaičiaus. L. Truska Lietuvos centriniame valstybės archyve rado kai kurių apskričių balsavimo duomenis. Panevėžio rinkiminei apygardai priklausiusioje Rokiškio apskrityje LKP narys Icikas Dembo surinko mažiausiai iš 11 kandidatų – tik 21,9 % balsų<sup>53</sup>. Atotrūkis nuo priešpaskutinės kandidatės komunistės, politinės kalinės Marijos Kutraitės buvo didelis. Pastaroji surinko 51,4 %. Nesėkmingai rinkimai klostėsi Šiaulių rinkimų apygardos Tauragės apskrityje „iškeltam“ kandidatui Noachui Mackevičiui. Už jį balsus atidavė 9 337 rinkėjai. Už priešpaskutinėje vietoje atsidūrusį Henriką Kačinską atiduota dvigubai daugiau balsų<sup>54</sup>. Tokias tendencijas pastebėjo ir SSRS pasiuntinybė Lietuvoje. V. Dekanozovas ir N. Pozdniakovas telefonogramoje SSRS užsienio reikalų liaudies komisariatui rašė, kad Kaune esančiose rinkimų vietose demonstratyviai iš sąrašo plėšomos ir metamos ant žemės balsavimo kortelės su žydų kandidato Jankelio Vinickio pavarde<sup>55</sup>.

Ateiti ir balsuoti *prieš*, t. y. išmesti arba suplėšyti nepriimtino kandidato kortelę, skatino ne tik tradicinis „žydo bolševiko“ įvaizdis ar gandais paremtas įsitikinimas, kad žydai „valdys Lietuvą“. Birželio pabaigoje – liepos pradžioje atsirado du nauji, nors vienas kitam prieštaraujantys, priešiško žydams argumentai. Liaudis ėmė piktintis, kad žydai rėmė A. Smetonos režimą, todėl naujomis sąlygomis negalėjo būti „darbo liaudies“ atstovai<sup>56</sup>. Kita vertus, daugeliui amžininkų įstrigo, kad daugiausia žydai (ypač jaunimas) su gėlėmis sveikino Raudonąją armiją. Pasak Marijampolės apygardos Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos viršininko, Prienų apylinkių gyventojai „(...) labai nepatenkinti, jog žydai pradeda visur vadovauti. Esą žydai nesupranta nei ūkininko, nei darbininko padėties, nes nerasi darbininko ar ūkininko žydo, kuris savo fiziniu darbu užsidirbtų sau pragyvenimą. Gyventojai sako, kad žydai šliejasi prieš šios vyriausybės ir visais būdais jai pataikauja, kad apsaugoti savo interesus ir užimti valdžioje geras vietas. Apskritai seniūnai teigia, kad gyventojai griežtai nusiteikę prieš žydus“<sup>57</sup>. Panašaus pobūdžio pranešimai buvo nereti visoje Lietuvoje.

<sup>53</sup> Panevėžio apygardos saugumo ir kriminalinės policijos biuletenyje apie rinkimus Rokiškio apskrityje rašoma: „Taip pat čia daug kas nebalsavo už kandidatą Iciką Dembą ir jo kortelę sudraskė. Anot kalbamų balsuotojų, Dembo esąs nerinktinas todėl, nes esąs ne valstietis, ir kaip toks, nesuprasiąs valstiečių reikalų ir jų nemokėsiąs ginti.“ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Panevėžio apygardos biuletenis, 1940 m. liepos 18 d., *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 688, l. 152.

<sup>54</sup> L. T r u s k a, 1940 metų „Liaudies“ seimo rinkimai. 2. Rinkimų rezultatai, p. 34–36.

<sup>55</sup> *Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией (август 1939 г. – август 1940 г.)*, Москва, 1990, с. 466.

<sup>56</sup> Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Marijampolės apygardos žinios, 1940 m. liepos 12 d., *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 234–235.

<sup>57</sup> Ten pat, l. 235.

Atsižvelgiant į tokias dalies gyventojų (ne mažumos) nuotaikas, galima sutikti su Gedimino Bašinsko teiginiu, kad bent 1940 m. vasarą „priešiškusią žydams kurstė ne tiek priešiškus naujam režimui ir žydams kaip jo rėmėjams, tačiau faktas, jog žydai yra integruojami į politines struktūras ir politinį gyvenimą, neigiamai nevertinant režimo.“<sup>58</sup> Tokį teiginį būtina paaiškinti. Iki Liaudies seime priimtų deklaracijų visuomenė dar aiškiai nesuvokė, kokio pobūdžio bus tas „naujasis režimas“. Todėl esminis didžiosios dalies gyventojų rūpestis siejosi su aktyvėjančia komunistų veikla ir pastebimu aktyviu žydų tautybės asmenų įsitraukimu į viešąjį gyvenimą. Pavyzdžiui, visuomenėje skeptiškai sutikta naujai įkurtos Sveikatos apsaugos ministerijos vadovybės sudėtis. Jai vadovavo Leonas Koganas, kuris buvo asmeninis N. Pozdniakovo gydytojas. Šioje ministerijoje buvo ir daugiau tarnautojų žydų, o tai buvo neįprasta, nes iki 1940 m. vyriausybėje tokius aukštus postus užėmė tik lietuviai. Tikriausiai tai buvo viena priežasčių, kodėl po mėnesio L. Koganą šiame poste, jau pervadintame į Sveikatos apsaugos liaudies komisariatą, pakeitė Vytautas Girdzijauskas.

Ne mažiau įtartinais eiliniam lietuviui atrodė ir tai, kad žydai organizavo atskirus mitingus, demonstracijas. Dėl politinės padėties, t. y. opozicinės tautininkams veiklos slopinimo, ketvirtajame dešimtmetyje viešų politinių demonstracijų beveik nebuvo. O tada, kai 1939 m. pavasarį kilo entuziastingas opozicinių srovių inicijuotas ir prieš tautininkų vienvaldystę nukreiptas Patriotinio fronto judėjimas, aktyvesnio antitautininkiško žydų veikimo nesimatė. Daugelis nekomunistinių žydų organizacijų ir pavienių asmenų išliko lojalūs A. Smetonos valdymui, neįsitraukė į lietuvių politinės opozicijos (krikščionių demokratų, liaudininkų, socialdemokratų) kurtą antitautininkišką akciją. Tuo tarpu 1940 m. dalis žydų bendruomenės tapo aktyvia ir matoma politinių demonstracijų Lietuvoje dalyve. 1940 m. vasarą trečdalis LKP narių buvo žydų tautybės, o Kauno partijos organizacijoje jie sudarė 70,88 % visų komunistų<sup>59</sup>. Tai kėlė lietuvių ir lenkų (Vilniuje) nepasitenkinimą žydais. Tuo labiau neįprasti buvo atskiri žydų mitingai, kuriuose nesimatė Lietuvos tautinės simbolikos, ir dar gerokai prieš rinkimus į seimą atsiradę transparentai su šūkiomis „Lietuva – 13-oji TSRS respublika“. D. Levinas rašė, kad įsteigtame „Agitprope“ veikė žydų sekcija, kuri būrė komunistinių pažiūrų žydus ir organizavo agitaciją Lietuvoje. Liepos mėnesį Panevėžyje, Ukmergėje, Vilniuje, Kauno priemiesčiuose ir kitose Lietuvos vietose įvyko žydų mitingai, kuriuose dalyvavo žydų teatro artistai. Susirinkimuose ir mitinguose buvo sakomos kalbos, nukreiptos prieš šovinizmą, pasisakyta už tautinį solidarumą, smerktas A. Smetonos režimas ir „sionistų-klerikalų klika“. D. Le-

<sup>58</sup> G. Bašinskas, Lietuvių–žydų konfliktai sovietinės okupacijos pradžioje 1940 metų vasarą: tėstinumai ir lūžiai, *Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. – XX a. pirmoje pusėje*, sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Vilnius, 2005, p. 204.

<sup>59</sup> N. Maslauskienė, Lietuvos tautinių mažumų įtraukimas į LSSR administraciją ir sovietinės biurokratijos tautiniai santykiai 1940–1941 m., *Genocidas ir rezistencija*, 2001, nr. 1, p. 14.

vinas daro išvadą, kad Liaudies seimo kampanijos metu žydų bendruomenė buvo raginama dalyvauti rinkimuose su šūkiu už „žydų interesus“, bet ne už „liaudies interesus“<sup>60</sup>.

Nors tautinės simbolikos trūko ir pačių lietuvių mitinguose, tačiau daugelio akys krypo būtent į žydus. Valstybės saugumo departamento viename biuletenių apie liepos 21 d. Lukiškių aikštėje Vilniuje vykusį mitingą, skirtą pagerbti Liaudies seimo darbo pradžiai, rašoma: „Į Lukiškių aikštę susirinko minia su Stalino paveikslais, išrašytais šūkiomis žydų, lietuvių, lenkų kalbomis ir raudonomis vėliavomis. Mitinge žymią daugumą sudarė žydai, o lietuvių ir lenkų buvo ne taip gausu.“<sup>61</sup>

Visuomenė piktinosi, kad žydų tautybės komunistai agitatoriai pradėjo sakyti pralabas ir lietuvių mitinguose. Kalbos barjeras arba kalbėjimas su akcentu susirinkusiuosius (ypač valstiečius ir ūkininkus) iškart nuteikdavo priešišškai<sup>62</sup>. Tai didino įtampą, ypač provincijos miesteliuose. Vienas toks mitingas įvyko Kalvarijoje liepos 7 d. Miestelio aikštėje buvo susirinkę daugiau kaip 1000 vietos ir apylinkių gyventojų. Mitingą pradėjusios žinomos visuomenės veikėjos advokatės Aleksandros Bulotienės kalbą, kurioje ji agitavo dalyvauti rinkimuose, susirinkusieji sutiko palankiai ir net su ovacijomis. Tačiau po jos pradėjus kalbėti vietos komjaunimo lyderiui, jaunam žydų tautybės agitatoriui, didesnė dalis klausytojų pasišalino iš mitingo pykdami: „(...) jis kaip jaunuolis negalįs turėti supratimo apie politiką ir, silpnai kalbėdamas lietuviškai, kalbą apie tokius svarbius reikalus kaip seimas“. Mitingo eigą stebėjęs Marijampolės apygardos viršininkas raporte pastebėjo: „Buvo girdėti pageidavimų, kad į tokius mitingus Vyriausybė atsiųstų savo atstovus, kurie autoritetingu žodžiu išaiškintų piliečiams šių dienų padėtį ir reikalą išrinkti sąžiningus ir dorus Liaudies seimo atstovus.“<sup>63</sup>

Dažnėjo viešų lietuvių ir žydų konfliktų<sup>64</sup>. Kaip neretai tokiais atvejais nutikdavo – dalies komunistiniam judėjimui priklausiusių ar radikalesnes pažiūras demonstravusių

<sup>60</sup> D. Levin, *The Jews and the Election Campaigns in Lithuania, 1940–1941*, *Soviet Jewish Affairs*, 1980, vol. 10, no. 2, p. 37.

<sup>61</sup> Vėliau mitingo dalyviai žygiavo po miesto centrinę dalį. Juos stebėjo miesto gyventojai, tarp kurių pasigirdavo šūkių lenkų kalba „Šalin, žydai.“ (Valstybės saugumo policijos Vilniaus apygardos biuletenis nr. 148, 1940 m. liepos 22 d., *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 699, l. 653).

<sup>62</sup> Apskričių viršininkų pranešimų santrauka apie įvykius, 1940 m. liepos 13 d., ten pat, f. R-786, ap. 14, b. 29, l. 51.

<sup>63</sup> Valstybės saugumo ir Kriminalinės policijos Marijampolės apygardos žinios, 1940 m. liepos 9 d., ten pat, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 229.

<sup>64</sup> Įvairius lietuvių ir žydų nesutarimus, neretai perraugdavusius į fizinius konfliktus, apskričių viršininkai fiksavo iš karto po birželio 15 d. beveik visoje Lietuvoje. Jų daugėjo, ir jie vyko viešose erdvėse. Konfliktinių situacijų buvo ir anksčiau, tačiau birželio antroje pusėje jie įgavo kitokias formas ir buvo nulemti kitokių priežasčių nei ketvirtajame dešimtmetyje. Pirmiausia tai susiję su aktyviu žydų įsitraukimu į viešojoje erdvėje vykstančius mitingus, susirinkimus ar viešą veikimą KP vardu. (Apskričių viršininkų pranešimų santrauka apie įvykius, 1940 m. birželio 30 d., ten pat, f. R-786, ap. 14, b. 29, l. 20; Apskričių viršininkų pranešimų santrauka apie įvykius, 1940 m. liepos 3 d., ten pat, l. 31; Apskričių viršininkų pranešimų santrauka apie įvykius, 1940 m. liepos 13 d., ten pat, l. 50).

žydų pozicija visuomenėje sutapatinta su kolektyvine žydų bendruomenės laikysena. Visuomenėje sklandę gandai ir įsitikinimas, kad nebalsavus rinkimuose į Seimą, ten pateks žydų kandidatai, savotiškai mobilizavo lietuvius ir skatino juos eiti prie balsadėžių.

### „Savi“ ir „svetimi“ kandidatai į Liaudies seimą

Ne menkesnis argumentas dalyvauti rinkimuose – noras, kad į Seimą patektų „patikimi lietuviai“. Čia reikšminga viena detalė. 1940 m. vasaros politinių įvykių kontekste viešojoje erdvėje pradėtos vartoti sąvokos „patikimas kandidatas“, „lietuvius patriotas“. Paskelbus kandidatų į Seimą pavardes, visuomenė pradėjo daugiau kalbėti ne apie rinkimų boikotą, tačiau apie „patikimų“, „žinomų“ ir „tautiškai nusistačiusių“ asmenų išrinkimo svarbą. Minėtos sąvokos buvo vartojamos apibūdinant ne tik nepartinius kandidatus. Į šią kategoriją pateko dalis komunistų bei artimų komunistams asmenų. Pavyzdžiui, Michalina Meškauskienė, Stasė Vaineikienė, Antanas Venclova, Juozas Banaitis, Antanas Garmus, Karolis Didžiulis-Grosmanas (Grasmanis). Pas pastarąjį, tadaėjusį vyriausybės įgalotinio Vilniaus krašte pareigas, prieš Seimo rinkimus apsilankė vienas krikščionių demokratų lyderių Mykolas Krupavičius. Atsiminimuose M. Krupavičius apie K. Didžiulį-Grosmaną atsiliepė gana palankiai: pokalbiui prasidėjus K. Didžiulis-Grosmanas esą teigė, kad jiedu jau buvo susitikę anksčiau, ir jam buvo priimtinos M. Krupavičiaus pažiūros. M. Krupavičius atsiminimuose toliau rašė: „Į jo [Didžiulio – A. S.] kalbą maždaug replikavau – Tamsta esi bolševikas, aš gi juo nei buvau, nei esu. Mano idėjos su bolševikinėmis nieko bendra neturi. Kas gi tamstai kaip bolševikui jose galėjo patikti?“ K. Didžiulis-Grosmanas atsakė: „Lietuviškas realizmas, lietuviškų reikalų pažinimas ir geras jų sprendimas.“ Pasak M. Krupavičiaus, K. Didžiulis-Grosmanas esą „galvojo lietuviškai“, ir buvo įsitikinęs, kad „Maskva savo Rusijoje vykdomos programos Lietuvoje nevykdys“. Baigdamas pokalbio aprašymą M. Krupavičius apibendrina: „Atsisveikinom kaip geri pažįstami. Neturėjau pagrindo K. Didžiulį-Grosmaną įtarti veidmainyste. Išsivežiau apie jį įspūdį – nesimu spręsti ar jis teisingas ar neteisingas – kaip apie gerą lietuviško kaimo dėdę.“<sup>65</sup>

1940 m. vasarą visuomenėje plito ir tokie apibūdinimai – „padorūs komunistai“, „lokaliniai komunistai“, „mūsų saloniniai komunistai“. Tokia terminija visuomenės žodyne turėjo žymėti skirtį tarp „vietinių“ ir „Maskvos“ komunistų, t. y. tarp tų, kurie neprieštaravo socialistinės protektorato forma su SSRS santykius grindžiančios tautinės Lietuvos statusui, su tais, kurie buvo Lietuvos, kaip 13-osios sąjunginės respublikos, statuso ša-

<sup>65</sup> M. Krupavičius, 1940 m. liepos 11–12 d., *Lietuvos istorijos instituto rankraščių skyrius* (toliau – *LII RS*), f. 54–121, l. 11–12.

lininkai. Dalyvavimas rinkimuose balsuojant už „patikimus“ kandidatus buvo argumentuojamas tuo, kad išrinkus „patriotus“ bus užkirstas kelias Seime „suvaidinti Lietuvos įjungimo į SSRS spektaklį“. Bent tokią viltį turėjo rinkimuose dalyvavusi visuomenės dalis. Buvusių politinių partijų lyderiai tarpusavyje kalbėjosi, kad reikia dalyvauti rinkimuose. Pavyzdžiui, pakrikę ir niekur stengęsi nesirodyti buvę tautininkų sąjungos veikėjai nusprendė neboikotuoti rinkimų tam, kad į Seimą patektų kuo daugiau nepartinių kandidatų, kurie „nebalsuotų už prisijungimą prie Sovietų sąjungos“<sup>66</sup>.

Panašių nuostatų laikėsi ir dalis nepartinių kandidatų į Seimą. V. Sidzikauskas atsiminimuose rašė, kad susitikime su Kauno miesto burmistru ir kandidatu A. Garmumi pastarajam nurodė savotiškus „priesakus“, kaip elgtis Seime ir nebalsuoti už kokius nors konstitucijos pakeitimus. Apskritai V. Sidzikauskas A. Garmų apibūdino kaip „ištikimą Lietuvai“ kandidatą<sup>67</sup>. Pats A. Garmus, kaip, beje, ir nemaža dalis tų būsimųjų Liaudies seimo narių, kurie nepriklausė LKP, sužinoję, kad jis „iškeltas“ kandidatu, tarėsi su artimais pažįstamais, kaip pasielgti. Daugelis samprotavo maždaug taip: „Gal būt, dar galėsi ką nors paveikti tame seime. Tegul renka. Ar gi bus geriau, jei į jį pateks vien tik Lietuvai nepageidaujamas elementas – komunistai?“<sup>68</sup> L. Dovydėnas atsiminimuose rašė, kad jo žmonos pusbroliis pulk. Zigmas Talevičius ir pulk. Liudas Butkevičius 1940 m. vasarą ragino „eiti“ į Seimą<sup>69</sup>. Panašios nuomonės 1940 m. birželį ir liepos pradžioje laikėsi ir net savo „paslaugas“ Liaudies vyriausybės nariams siūlė krikščionių demokratų bei katalikų inteligentijos lyderiai Leonas Bistras, Mykolas Krupavičius, Ignas Skrupskelis, Pranas Dielininkaitis, kun. Antanas Šmulkštys, Juozas Leimonas, Juozas Pankauskas ir būsima-sis 1941 m. Laikinosios vyriausybės vadovas Juozas Ambrazevičius<sup>70</sup>. Katalikų spaudoje prieš rinkimus buvo skelbiami straipsniai, kuriuose agituota dalyvauti rinkimuose ir balsuoti<sup>71</sup>. Apie dalies valstiečių liaudininkų, ypač jaunosios kartos atstovų aktyvų įsitraukimą į naująjį režimą istoriografijoje rašyta<sup>72</sup>. Lojaliai naujojo režimo atžvilgiu laikėsi ir net į LKP mėgino įstoti kai kurie tautininkai ar šauliai<sup>73</sup>.

Analizuodami 1940 m. įvykius neturėtume ignoruoti dar vienos reikšmingos detalės. Dalis pogrindyje veikusių komunistų ar kairiųjų politinių bei socialistinių pažiūrų

<sup>66</sup> Valstybės saugumo departamento biuletenis nr. 204, 1940 m. liepos 11 d., *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 750.

<sup>67</sup> V. Sidzikauskas, min. veik., p. 185.

<sup>68</sup> A. Garmus, min. veik., p. 38.

<sup>69</sup> L. Dovydėnas, min. veik., p. 159.

<sup>70</sup> R. Labanauskas, min. veik., p. 12–13.

<sup>71</sup> A. Šmulkštys, Ar mes, katalikai, balsuosime?, *XX amžius*, 1940 m. liepos 11 d., nr. 155, p. 10.

<sup>72</sup> M. Tamošaitis, *Kazys Grinius ir jo bendražygiai Lietuvos politiniame gyvenime 1926–1940*, Vilnius, 2014, p. 328–358,

<sup>73</sup> N. Maslauskienė, I. Petravičiūtė, min. veik., p. 123.

asmenys, kuriems socialistinė, „artimais ryšiais“ su SSRS susieta, tačiau neinkorporuota į SSRS sudėtį Lietuva buvo vertybė, bendravo su dešiniąja, katalikų, liaudininkų, socialdemokratų ar nepartine inteligentija. Vadinamieji „lokaliniai“ ar tiesiog „tautiniai“ komunistai bei tokiam komunizmui prijuočiantys asmenys ketvirtajame dešimtmetyje nebuvo savęs „izoliavę“ nuo bendravimo su kitų ideologinių pažiūrų visuomenininkais. Pavyzdžiui, 1935 m. į organizuojamo Liaudies fronto veiklą įsitraukė prezidento Kazio Griniaus žmona Kristina. Situoktinis tam neprieštaravo. K. Griniuvienė buvo M. Meškauskienės kolegė universiteto Teisių fakultete<sup>74</sup>. Liaudies seimo narys A. Garmus 1927 m. buvo Grinių santuokos liudininkas. Nuo 1928 m. K. Griniui persikėlus gyventi į naują namą, ketvirtame dešimtmetyje vieną kambarį šeima nuomojo būsimajam Liaudies vyriausybės teisingumo ministrai Povilui Pakarkliui<sup>75</sup>.

Prezidentas K. Grinius 1940 m. gegužę vykusiame Steigiamojo seimo 20-mečio jubiliejuje Kaune kalbėjo, kad Vincas Mickevičius-Kapsukas „norėjo nepriklausomos Lietuvos, tik raudonos“. Šias mintis tuometiniai spaudos cenzoriai leido publikuoti ir liaudininkų spaudoje<sup>76</sup>. 1938 m. pabaigoje, kai krikdemas Petras Karvelis trumpai kalintas Kauno sunkiųjų darbų kalėjime už nepavykusias Lietuvių aktyvistų sąjungos iniciatyvas organizuoti neramumus prieš vyriausybę, jis diskutavo su ten kalėjusiu K. Didžiuliu-Grosmanu apie „bendro fronto“ prieš tautininkų valdymą svarbą<sup>77</sup>. Kiek vėliau su juo panašiomis temomis tarėsi ir Vladas Niunka<sup>78</sup>. M. Krupavičius 1939 m. balandį kartu su Justu Paleckiu surengė mitingą Marijampolėje, kuriame smerkė tautininkų vienvaldystę valstybėje. Paskutiniaisiais nepriklausomybės metais įkurta visuomeninė organizacija „Tėvynės sąjunga“, kurios tikslas – jungti skirtingų ideologinių srovių asmenis. Tarp sąjungos narių buvo Justas Paleckis, Jonas Šimkus, Liudas Dovydėnas, Juozas Ambrazevičius, Juozas Keliuotis, Fabijonas Kemėšis ir kiti<sup>79</sup>. Komunistinių ir nekomunistinių pažiūrų inteligentija bendravo įvairiose kalinių globos draugijose ir panašaus pobūdžio organizacijose, kurių vardu teikė prašymus prezidentui A. Smetonai dėl politinių kalinių amnestijos. Tarp pasirašiusių reikalavimus buvo Aleksandro Stulginskio, Mykolo Krupavičiaus, Antano Tumėno, Petro Leono pavardės. 1940 m. liepą į Vokietiją pasitraukęs A. Smetona *pro memoria* rašė, jog jis turėjo žinių apie tai, kad krikščionių demokratų

<sup>74</sup> *Atsiminimai apie Antaną Sniečkę*, sud. V. Kancevičius, Vilnius, 1982, p. 65.

<sup>75</sup> G. I l g ū n a s, *Kazys Grinius*, Vilnius, 2000, p. 365–370. (Tiesa, apie Povilą Pakarklį galima pasakyti, kad jis jau 1940 m. pradžioje bendradarbiavo (pats tą suvokdamas) su sovietų rezidentūra).

<sup>76</sup> Steigiamasis seimas įgyvendino tautos valią ir mūsų valstybei padėjo teisinius pagrindus, *Lietuvos žinios*, 1940 m. gegužės 27 d., nr. 117, p. 7.

<sup>77</sup> Valstybės saugumo departamento Biuletenis nr. 1, 1939 m. sausio mėn., *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 186, l. 149.

<sup>78</sup> *Atsiminimai apie Antaną Sniečkę*, p. 31.

<sup>79</sup> J. G i m b u t a s, J. V. Danys, *Steponas Kolupaila*, Čikaga, 1974, p. 178.

lyderiai dar iki 1940 m. birželio 15 d. ketino nevengti „talkos“ kartu su vietiniais komunistais, siekdami „paspausti“ prezidentą sudaryti plačios koalicijos vyriausybę<sup>80</sup>.

Tarp liaudininkų, katalikų ir „lokalinių ar „tautinių“ komunistų kontaktai buvo užmegzti per Suvalkijos ūkininkų streiką. Katalikų, liaudininkų, socialdemokratų ideologinių srovių ryšiai su Lietuvos nepriklausomybės idėjai neprieštaraujančiais vietiniais komunistais bei radikaliai kairiaisiais sluoksniais ketvirtajame dešimtmetyje istoriografijoje nėra naujiena<sup>81</sup>. Iluzijos apie bendradarbiavimą buvo puoselėjamos ir iki Liaudies seimo rinkimų, kol dar viltasi, kad Lietuvos santvarka gali pasukti „Liaudies demokratijos“, o ne Lietuvos inkorporacijos į SSRS kryptimi. Tai nulėmė dalies inteligentijos apsisprendimą dalyvauti Seimo rinkimuose.

Priešrinkiminiuose mitinguose atsirasdavo pavienių žmonių, kurie drąsiai reikšdavo nepasitenkinimą esama padėtimi ir teigė, kad rinkimuose nedalyvaus. Daugiausia piktintasi kandidatų į Seimą „kėlimo“ tvarka, t. y. dėl to, kad neleista mitinguose pasiūlyti ir iškelti savų kandidatų. Piktintasi reikalavimu „pritarti“ jau iš anksto paskirtoms kandidatūroms<sup>82</sup>. Tokias nuotaikas apskričių viršininkai fiksavo įvairiose Lietuvos vietose. Tačiau rinkimų dieną visgi daugelis atėjo prie balsadėžių. Dalis protestuodami gadino balsavimui teiktą sąrašą arba į balsadėžes metė laikraščių iškarpas<sup>83</sup>. Prieš rinkimus ir jų metu vyko ne viena protesto akcija. Fiksuoti plakatų plėšymo atvejai<sup>84</sup>. Buvo klijuojami ar kitaip platinami įvairūs atsišaukimai, kuriuose šaipytasi iš rinkimų<sup>85</sup>. Kai kur akmenimis apmėtyti agitaciniai automobiliai<sup>86</sup>. Rinkimų laikotarpiu į Lietuvą atvykusi komunistinių pažiūrų rašytoja ir žurnalistė iš JAV Anna Louise Strong aprašė savo kelionę po įvairias rinkimų apygardas. 1941 m. JAV išleistuose atsiminimuose ji parodė, kaip „džiaugsmingai“ Lietuvos liaudis sutiko politinius pokyčius valstybėje, tačiau vienoje

<sup>80</sup> A. Smetona, Pro memoria, 1940 m. liepos 1–25 d., Rytprūsiai, *LII RS*, f. 54, l. 92.

<sup>81</sup> R. Labanauskas, min. veik., p. 173–242; A. Svareuskas, min. veik., p. 172–198, 354–356; M. Tamoliūnas, *Didysis apakimas: lietuvių rašytojų kairėjimas 4-ajame dešimtmetyje*, Vilnius, 2010, 223 p.

<sup>82</sup> Valstybės saugumo ir Kriminalinės policijos Marijampolės apygardos žinios, 1940 m. liepos 11 d., *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 236.

<sup>83</sup> A. Garmus, min. veik., p. 41.

<sup>84</sup> Apskričių viršininkų pranešimų santrauka apie įvykius, 1940 m. liepos 12 d., *LCVA*, f. R-754, ap. 3, b. 309, [b. n.].

<sup>85</sup> Apskričių viršininkų pranešimų santrauka apie įvykius, 1940 m. liepos 13 d., ten pat, f. R-786, ap. 14, b. 29, l. 52.

<sup>86</sup> Gyventojų nuotaikos ir elgsena rinkimų išvakarėse bei jų metu stebėta įdėmiai. Apskričių viršininkai kaip sabotažą vertino kiekvieną įtartą poelgį. Vienas tokių, nors ir netipinis, įvyko Ukmergės apskritys Lėno rinkiminėje apylinkėje. Čia komisijos pirmininkas ir nariai baigiantis rinkimų dienai „darbo vietoje“ buvo aptikti neblaivūs. Tai vertinta kaip mėginimas žlugdyti rinkimus. Kaltinimas įgavo politinį atspalvį. Žr.: Apskričių viršininkų pranešimų apie įvykius santrauka 1940 m. liepos 13 d., ten pat, b. 29, l. 51; Apskričių viršininkų pranešimų apie įvykius santrauka 1940 m. liepos 14 d., ten pat, l. 52, 53.

Suvalkijos rinkiminių apylinkių A. L. Strong pastebėjo būrelį vietinių, nusiteikusių gaudinti balsavimo biuletenius. Akcentavo, kad „prasta“ padėtis buvo Vilniuje, dėl ko vėlu liepos 14 d. vakarą rinkimų organizatoriai turėjo siųsti į apylinkių miestelius ir kaimus 250 „įgaliotinių“, kurie privalėjo „išaiškinti“ visuomenei dalyvavimo rinkimuose „svarbą“ tam, kad kitą dieną būtų „tinkamai“ balsuojama<sup>87</sup>. Tai liudija, kad būta nepasitenkinimo vykstančiais politiniais procesais.

Tačiau anksčiau minėtų atvejų itin sureikšminti nereikėtų. Tai nebuvo organizuota ar kryptinga veikla, kaip per 1936 m. rinkimus į IV Seimą, kai gausių katalikiško jaunimo ir kitokių organizacijų bei dalies dvasininkų dėka buvo išvystyta gana plati prieš vienpartinį tautininkų Seimą nukreipta agitacija. Tada liaudininkai ir katalikai, nenorėdami spausdinti privalomųjų straipsnių, kuriuose režimas vertė agituoti už dalyvavimą rinkimuose, sustabdė savo pagrindinių dienraščių leidybą. Už tai buvo nubausta „Lietuvos žinių“ vyriausioji redaktorė Felicija Bortkevičienė – ji neteko pareigų, o krikdemų dienraštis „Rytas“ taip ir nebepasirodė. Buvo areštuota daugiau nei 100 agitatorių, raginusių žmones neiti prie balsadėžių<sup>88</sup>. 1940 m. liepą situacija nepasikartojė. Būta tik pavienių ir spontaniškų nusivylusių žmonių veiksmų, sąlygotų skeptiško požiūrio į procesus, vykstančius valstybėje, ar priešiškus aktyviai reikštis pradėjusiems komunistams.

Didesnioji visuomenės dalis elgėsi priešingai. Nors inteligentija suvokė, kad rinkimai tėra „spektaklis“, ir juos neramino auganti komunistų įtaka viešojoje erdvėje, tačiau vis tiek buvo nusiteikę būti lojalūs bei ateiti balsuoti. Tikriausiai todėl, kad birželio–liepos mėnesiais buvo tikima galimybe įsitraukti į socialistinės ir tam tikromis sutartimis su SSRS susietos, tačiau suverenos valstybės gyvenimą. Kad tokia Lietuvos ateities perspektyva buvo rimtai svarstoma, liudija faktas, jog liepos viduryje buvo parengtas rezoliucijos projektas, kurį pirmojo Liaudies seimo posėdžio metu svarstymui turėjo pateikti į Seimą išrinktas A. Garmus. Šioje rezoliucijoje išdėstytos mintys atliepė V. Krėvės siūlymus V. Molotovui įdvių pokalbio metu Kremliuje liepos pradžioje. Jų esmė – Lietuva ir SSRS turėtų pasirašyti naują dvišalių santykių sutartį, kurioje, pasak M. Römerio, turėtų išlikti „Lietuvos autonominio valstybingumo šešėlis“<sup>89</sup>, t. y. Lietuva turėtų tapti SSRS protektoratu. Tokia rezoliucija egzistavo ir apie ją žinojo sovietų rezidentūra Kaune. Su rezoliucijos projektu siejamos V. Krėvės, Raudonojo Kryžiaus atstovų Lietuvoje I. Šeinaus ir A. Garmaus pavardės.

Didžioji dalis visuomenės atėjo balsuoti dar ir todėl, kad daugelis ministrų Liaudies vyriausybėje buvo žinomi, todėl ji 1940 m. vasarą dar nelaikyta „svetima“. Vyriausybės nariai ragino dalyvauti rinkimuose. Dalis kandidatų į Seimą buvo populiarūs kultūros, meno žmo-

<sup>87</sup> A. Л. Стронг, *Новый путь Литвы*, Москва, 1990, с. 43–47.

<sup>88</sup> D. Blažytė-Baužienė, M. Tamošaitis, L. Truska, min. veik., p. 187–188.

<sup>89</sup> M. Rėmeris, min. veik., p. 27.



nės – rašytojai, teatro ir operos artistai: A. Venclova, Petras Cvirka, L. Dovydenas, Liudas Gira, Romualdas Juknevičius, Henrikas Kačinskas, Aleksandra Staškevičiūtė, A. Garmus, Povilas Pakarklis, Matas Mickis. Nors visi kandidatai priklausė vieninteliam LDLS sąrašui, tačiau pusė jų – 39 buvo nepartiniai. Todėl daugelis, nežinodami, kad visi kandidatai bet kokių atveju pateks į Seimą, stengėsi balsus atiduoti už nepartinius ar kai kuriuos „patikimus komunistus“. To meto padėtį atspindi Zenono Ivinskio atvejis. Dienoraštyje jis rašė:

(...) nuėjau į Vaitkevičiaus ūkį balsuoti. Žmonių ėjo lyg į jomarką. Girdėjau visokių kalbų. Kai kurie žmonės turi savo išmintį ir supratimą. Aš balsavau tik už keturis (iš 10), už Garmų, Banaitį, Venclovą ir Staškevičiūtę. Žinoma, kiekvienu atveju visi bus išrinkti. Jokių kitų kandidatų nėra. Apskritai tas balsavimas tai didelė komedija. Bet žmonių labai daug eina balsuoti<sup>90</sup>.

Visuomeniniame gyvenime dalyvavęs I. Šeinius balsą atidavė už Kauno miesto burmistrą A. Garmų<sup>91</sup>. Eilėje prie rinkimų apylinkės savo eilės balsuoti laukė prezidentas K. Grinius, kuris taip pat balsavo už A. Garmų<sup>92</sup>. Už šį kandidatą balsą atidavė ir V. Sidzikauskas. Kun. Mykolas Vaitkus atsiminimuose rašė, kad balsavo už „pažįstamus padorius socialdemokratus“<sup>93</sup>.

Nekomunistinėje spaudoje buvo publikuojami straipsniai apie „piliečių pareigą“ balsuoti. Pasak VSD direktoriaus A. Sniečkaus, nekomunistinių laikraščių redakcijos pačios rodė iniciatyvą raginti žmones eiti prie balsadėžių. Tokios ir panašios mintys užrašytos VSD raportuose<sup>94</sup>. Šie teiginiai turi pagrindą. Tačiau reikia atsižvelgti į bendrą politinę atmosferą Lietuvoje – Raudonosios armijos buvimo faktas, vis aktyviau veikianti LKP, pirmieji inteligentijos areštai tapo paveikia spaudimo priemone. Tai buvo viena priežasčių, kodėl inteligentija tylėjo ir vengė reikšti nuomonę apie esamą padėtį arba demonstravo lojalumą. Kai kuriais atvejais siūlėsi bendradarbiauti su naująja valdžia. Visgi tai nebuvo vienintelės lojalumą ir bendradarbiavimą su Liaudies vyriausybe 1940 m. vasarą skatinusios priežastys. Tačiau tai jau kito tyrimo objektas.

Apie rinkimus buvęs katalikiškojo „XX amžiaus“ dienraščio redaktorius kun. Juozas Prunskis diplomatu B. Balučiui, jau pasitraukęs iš Lietuvos, 1940 m. rugpjūčio mėnesį rašė: „Nors, apskritai, reikia manyti, kad balsavo nemažai žmonių.“ Jis pats rinkimuose dalyvavo, tik piktinosi netvarka ir prastu organizavimu<sup>95</sup>. Aktyviai savo parapijiečius

<sup>90</sup> Z. Ivinskio dienoraštis, *LNB RS*, f. 29, b. 14, t. 2, l. 326.

<sup>91</sup> I. J. Šeinius, min. veik., p. 170.

<sup>92</sup> G. Ilgūnas, min. veik., p. 433.

<sup>93</sup> M. Vaitkus, *Milžinų rungtynėse 1940–1944. Atsiminimai*, t. VIII, London, 1972, p. 62–63.

<sup>94</sup> Valstybės saugumo departamento biuletenis nr. 205, 1940 m. liepos 13 d., *LCVA*, f. R-754, ap. 3, b. 311, l. 26.

<sup>95</sup> Kun. J. Prunskio liudijimas B. Balučiui apie padėtį Lietuvoje, 1940 m. rugpjūčio 8 d., ten pat, f. 648, ap. 2, b. 385, l. 5–10.

dalyvauti rinkimuose ragino Kalvarijos klebonas kun. Krupavičius. Tos pačios parapijos kunigas Pranas Gustaitis taip pat ragino neboikotuoti rinkimų, nes esą tai padėties nepakeistų, o nebalsavus ji gali tik pablogėti. Kudirkos Naumiesčio dekanas Vincentas Vizgirda ragino balsuoti argumentuodamas tuo, kad kitu atveju bus imta persekioti bažnyčia<sup>96</sup>. Žymus visuomenininkas, Kauno arkikatedros klebonas kanauninkas Povilas Dogelis dienoraštyje pažymėjo, kad balsą rinkimuose atidavė už „gerai pažįstamą kandidatą“<sup>97</sup>, o tada jau iš viešumos pasitraukęs Pranas Dovydaitis liepos 14 d. specialiai atvyko iš savo ūkio į Kauną tam, kad balsuotų rinkimuose.

Tokios pozicijos laikėsi ne tik katalikai, liaudininkai, tautininkai, socialdemokratai, bet ir įvairių nepolitinių organizacijų nariai bei skirtingų ideologinių pažiūrų neorganizuota inteligentija. Žinoma, baimė patekti į „liaudies priešų“ kategoriją buvo svarbus motyvas, kuris lėmė apsisprendimą. Tačiau tai buvo ne vienintelis argumentas. Visuomenė į rinkimus ėjo turėdama viltį išrinkti „savus“ kandidatus, kurie, jų supratimu, turėjo neleisti komunistų kandidatams priimti nutarimus dėl Lietuvos įjungimo į SSRS.

## Išvados

Rinkimuose į Liaudies seimą 1940 m. liepos 14–15 d. dalyvavo didžioji dalis Lietuvos visuomenės. Tai lėmė tiesioginės ir netiesioginės spaudimo priemonės: eskaluojama „liaudies priešų“ sąvoka, lojalumą naujajai santvarkai turėjęs užtikrinti atėjusiųjų balsuoti „pasų žymėjimas“, rinkimų išvakarėse įvykę areštai, agresyvi LKP agitacija. Atviros Raudonosios armijos ir NKVD instruktorių veikimo per A. Sniečkaus vadovaujamą VSD didžioji dalis visuomenės nejautė, tačiau buvo sukurta netikrumo dėl ateities atmosfera, kuri tapo paveikia psichologinio spaudimo priemone.

Visuomenę ateiti prie balsadėžių skatino ir kiti motyvai. Iki Seimo rinkimų buvo tikima, kad realią įtaką politiniams procesams valstybėje vis dar daro Liaudies vyriausybė. Nors vyriausybės nariai apie tikrąjį savo vaidmenį politiniuose procesuose iš V. Dekanozovo sužinojo birželio pabaigoje – liepos pradžioje, visuomenė apie tai nebuvo informuota. Rinkimai buvo svarbūs tuo, kad pagal Maskvos scenarijų organizuotam procesui pajudėjus, viešai identifikuojami valdžios svertai turėjo pereiti iš Liaudies vyriausybės į Liaudies seimo rankas. Tokiu atveju turėjo būti pareikšta „liaudies valia“ keisti Lietuvos politinę santvarką ir „prašytis“ būti priimtai į SSRS.

<sup>96</sup> Valstybės saugumo ir Kriminalinės policijos Marijampolės apygardos Žinios, 1940 m. liepos 16 d., ten pat, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 241.

<sup>97</sup> P. D o g e l i s, min. veik., p. 231.

Politinių užkulisių nežinojusiai didžiajai visuomenės daliai atrodė reikšminga dalyvauti rinkimuose dėl kelių priežasčių. Viena jų – kylanti etninė įtampa tarp lietuvių ir žydų. Lietuvių visuomenėje, ypač provincijoje dominavo nuostata, kad jei nebalsuos rinkimuose, į Seimą gali patekti žydų kandidatai. Nors jų priešrinkiminiame sąraše buvo 4 iš 79, tarp lietuvių vyravo įsitikinimas, kad po rinkimų žydai gali įsitvirtinti valdžios įstaigose. Tai mobilizavo lietuvius ir skatino juos ateiti prie balsadėžių. Tuo pat metu stiprėjant įtampai tarp lietuvių ir žydų, kuri neretai prieš rinkimus peraugdavo į konfliktus, svarbia paskata tapo socialinės iliuzijos. Didėjo įtampa tarp darbininkų, samdinių, smulkiųjų valstiečių ir pasiturinčių ūkininkų bei buvusių valdininkų. Socialinio konflikto apraiškos skatino nepasiturinčią visuomenės dalį balsuoti tikintis gauti žemę, didesnę atlyginimą, skolų nurašymo, socialinių garantijų.

Inteligentijai svarbiausiu tapo politinis motyvas. Paskelbus kandidatų į Liaudies seimą pavardes, visuomenė pradėjo daugiau kalbėti ne apie rinkimų boikotą, o apie „partikimų“, „žinomų“ ir „tautiškai nusistačiusių“ asmenų rinkimo į Seimą svarbą. Tokiais asmenimis buvo laikomi beveik pusė nepriklausiusių LKP atstovų. Inteligentija suvokė rinkimų ir ypač kandidatų į Seimą kėlimo tvarkos fiktyvumą, tačiau rodė iniciatyvą dalyvauti rinkimuose. Buvo tikima, kad išrinktieji nepartiniai kandidatai Seime nustelbs buvusius politinius kalinius, komunistus, o Lietuva išliks SSRS protektoratu, bet ne sąjungine respublika.

### Publikuotų šaltinių ir literatūros sąrašas

ČEPĖNAS, Juozas. *Sacerdos in Aeternum. Velaikių Juozelio atsiminimai*. Kaunas: Lututė, 2010.

DAMBRAUSKAS, Liudas. *Gyvenimo akimirkos. Atsiminimai*. D. 1. Vilnius: Vaga, 1990.

DOGELIS, Povilas. *Kas pergyventa. 1930–1949 metų dienoraštis*. Par. R. Laukaitytė. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2017.

DOVYDĖNAS, Liudas. Pusbalsiu kalbant. In: *Trečioji pradalgė. Literatūros metraštis*. London: Nidos klubo leidinys, 1966, p. 154–239.

GARMUS, Antanas. Lietuvos įjungimas į SSSR – Maskvos diktatas. In: *Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai*. T. III. Kaunas: Studijų biuro leidinys, 1942, p. 35–46.

GEDVILAS, Mečislovas. *Lemiamas posūkis, 1940–1945 metai*. Vilnius: Vaga, 1975.

KANCEVIČIUS, Vytautas (sud.). *Atsiminimai apie Antaną Sniečkę*. Vilnius: Mintis, 1982.

KEMEŽYS, Kazys. *Po pasaulį blaškantis. Atsiminimai*. Vilnius: Horizontas, 1992.

KRĖVĖ, Vincas. *Bolševikų invazija ir Liaudies vyriausybė*. Vilnius: Mintis, 1992.

*Lietuvos liaudies seimas. Stenogramos ir medžiaga*. Red. K. Surblys, Vilnius: Mintis, 1985.

SIDZIKAUSKAS, Vaclovas. *Lietuvos diplomatijos paraštėje*. Vilnius: Vaga, 1994.

ŠEINIUS, Ignas. *Raudonasis tvanas*. New York: Patria Press, 1953.

VAITKUS, Mykolas. *Milžinų rungtyne 1940–1944. Atsiminimai*. T. VIII. London: Nidos klubo leidinys, 1972.

*Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией (август 1939 г. – август 1940 г.)*. Москва: Международные отношения, 1990.

СТРОНГ, Анна. *Новый путь Литвы*. Москва: Издательство политической литературы, 1990.

ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Teroras 1940–1958 m.* Vilnius: Versus aureus, 2013.

BAŠINSKAS, Gediminas. Lietuvių–žydų konfliktai sovietinės okupacijos pradžioje 1940 metų vasarą: tęstinumai ir lūžiai. In: *Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. – XX a. pirmoje pusėje*. Sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005, p. 197–212.

BLAŽYTĖ-BAUŽIENĖ, Danutė; TAMOŠAITIS, Mindaugas; TRUSKA, Liudas. *Lietuvos seimo istorija. XX–XXI a. pradžia*. Vilnius: Baltos lankos, 2009.

GIMBUTAS Jurgis; DANYS V. Juozas. *Steponas Kolupaila*. Čikaga: Akademinės skautijos leidykla, 1974.

ILGŪNAS, Gediminas. *Kazys Grinius*. Vilnius: Pradai, 2000.

YLA, Stasys. *Nerami dabartis ir ateities perspektyvos*. Marijampolė: Marijonų leidykla, 1940.

JAKUBČIONIS, Algirdas; KNEZYS, Stasys; STREIKUS, Arūnas. *Okupacija ir aneksija. Pirmoji sovietinė okupacija*. Vilnius: Margi raštai, 2006.

LABANAUSKAS, Ramūnas. Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su komunizmo doktrina ir praktika (1936–1940 m.). *Bažnyčios istorijos studijos*, t. 3, 2010, p. 173–242.

LABANAUSKAS, Ramūnas. Jaunųjų katalikų sąjūdžio santykis su sovietų režimu 1940–1941 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2010, nr. 2, p. 7–30.

MASLAUSKIENĖ, Nijolė; PETRAVIČIŪTĖ, Inga. *Okupantai ir kolaborantai. Pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941)*. Vilnius: Margi raštai, 2007.

LEVIN, Dov. The Jews and the Election Campaigns in Lithuania, 1940–1941. *Soviet Jewish Affairs*, 1980, vol. 10, no. 2.

MASLAUSKIENĖ, Nijolė. Lietuvos tautinių mažumų įtraukimas į LSSR administraciją ir sovietinės biurokratijos tautiniai santykiai 1940–1941 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2001, nr. 1, p. 15–43.

RĖMERIS, Mykolas. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941. Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas*. Vilnius: Lituanus, 1989.

SABALIŪNAS, Leonas. *Lithuania in Crisis. Nationalism to Communism, 1939–1940*. Bloomington–London: Indiana University Press, 1972.

SENN, Alfred Erich. *Lietuva 1940: revoliucija iš viršaus*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009.

SVARAUSKAS, Artūras. *Krikščioniškoji demokratija nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940). Politinė galia ir jos ribos*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2014.

TAMOŠAITIS, Mindaugas. *Didysis apakimas: lietuvių rašytojų kairėjimas 4-ajame dešimtmetyje*. Vilnius: Gimtasis žodis, 2010.

TAMOŠAITIS, Mindaugas. *Kazys Grinius ir jo bendražygiai Lietuvos politiniame gyvenime 1926–1940*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2014.

TRUSKA, Liudas. 1940 metų „Liaudies“ seimo rinkimai. 1. Politinė padėtis Lietuvoje rinkimų išvakarėse. *Lituanistica*, 1995, nr. 1, p. 14–28.

TRUSKA, Liudas. 1940 metų „Liaudies“ seimo rinkimai. 2. Rinkimų rezultatai. *Lituanistica*, 1995, nr. 1, p. 29–38.

TRUSKA, Liudas. Kam statyti paminklą? 1940 metai: Lietuvos Respublikos žlugimas. In: *Tautinis atgimimas ir istorija*. Par. R. Sperskienė. Vilnius: Edukologija, 2012.

ZUBKOVA, Elena. *Pabaltijys ir Kremlius 1940–1953*. Vilnius: Mintis, 2010.

## **WHY DID WE PARTICIPATE AND WHO DID WE VOTE FOR IN THE 1940 ELECTIONS TO THE PEOPLE’S SEIMAS?**

Summary

ARTŪRAS SVARAUSKAS

The bigger part of the Lithuanian society participated in the elections to the People’s Seimas held on 14–15 July 1940 in the context of Lithuania’s occupation. Various forms of political leverage, including the escalation of the concept of the “enemy of the people”, “marking of passports” of those who turned out at the elections, which was believed to ensure people’s loyalty to the new regime, arrests on the eve of the elections, and rather aggressive agitation of the Communist Party of Lithuania, were employed to impact the turnout. This helped create the atmosphere of uncertainty which turned out to be a powerful means of psychological pressure.

On the other hands, there were also other motives that encouraged the public to come to the ballot boxes. Before the elections of the Seimas it had been believed that the People’s Government still had factual influence on the political processes in the country. The public was unaware that Vladimir Dekanozov had notified the members of the government about their actual role in the political processes already at the beginning of July. The elections were important from the point of view that once the process, organized in accordance with the scenario imposed by Moscow, moved off, the publicly identified political power had to be transferred from the People’s Government to the People’s Seimas. This was the form to express “the people’s will” to change Lithuania’s political system and “request” admission to the USSR. Therefore all the candidates to the Seimas were accurately selected by the leadership of the Communist Party of Lithuania. Half of them were not members of the party.

The bigger part of the society, which was unaware of the political games behind the scenes, considered it important to participate in the elections for several reasons. Firstly, once the names of the candidates to the People’s Seimas were announced, the public started speaking more about voting for the independent (non-party) Lithuanian candidates, rather than boycotting the elections whatsoever. The intellectuals understood that the elections and especially the procedure of candidate nomination was a fake, yet still were eager to participate in the elections. It was believed that candidates who did

not oppose the status of national Lithuania under the socialist protectorate of the USSR could have been elected to the Seimas. Moreover, it was expected that in the Seimas independent candidates would outnumber former political prisoners and Communists who were in favour of Lithuania becoming the 13th Soviet republic. In this case Lithuania still had a slight chance to retain its status as the protectorate of the USSR rather than becoming its 13th republic.

Another weighty motive was the escalating ethnic tension between Lithuanians and Jews. The Lithuanian public, particularly that in the regions, believed that the non-turnout might lead to the Jewish candidates being elected to the Seimas. Although in the election lists there were only 4 Jews out of 79 candidates, there was a common belief among Lithuanians that after the election Jews might consolidate their positions in public institutions. This served as an impulse for the mobilization of Lithuanians and encouraged them to turnout at the polling stations. Simultaneously with the increasing tension between Lithuanians and Jews, which before the elections oftentimes escalated to conflicts, there was another stimulus to participate in the elections, namely the social illusions. The pre-election period, i.e. the time when the old regime *was no longer in operation* and the new one *was not yet in operation*, created a medium for the emergence of various conflicts and manifestations of the elemental force. The tension between workmen, hired workers, petty peasants and wealthy farmers as well as former officials escalated quickly. Manifestations of the social conflict encouraged the disadvantaged part of the public to turn out at the elections in hopes of getting a plot of land, pay rise, debt relief, or certain social guarantees.

Gauta 2018 m. kovo mėn.  
Priimta 2018 m. birželio mėn.

Artūras Svarauskas – humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto XX amžiaus istorijos skyriaus mokslo darbuotojas. Pagrindinės mokslinių interesų kryptys – politinė, socialinė XX a. pirmosios pusės Lietuvos istorija.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius, LT-01108  
El. paštas: a.svarauskas@gmail.com